„V žáru lásky se život započal – v žáru ohně se končí“

*Čtyři pohledy na vývoj kremačního hnutí
v české společnosti¹*

Zdeněk R. Nešpor & Olga Nešporová

Třebaže přinejmenším v sociálních a humanitních vědách již zvolna dochází k překonání „tabuizace smrti“² a problematika umírání a nakládání s pozůstatky či ostatky zemřelých³ v některých zemích tvoří dokonce samostatnou (sub)disciplínu, v české akademické obci se jí zatím věnovali jenom jednotlivci.⁴ Je tomu tak vzdor skutečnosti, že se jedná o vysoce důležité téma, které se týká vpravdě každého člověka

- 1 Studie je výsledkem projektu Grantové agentury ČR č. P404/11/P725, autoři za tuto podporu děkují. Titul článku si autoři vypůjčili z meziválečné kremační propagandy, objevuje se také ve výzdobě některých kolumbárií a individuálních (úložišť) urn z tohoto období.
- 2 Viz PŘÍDALOVÁ, Marie: Proč je moderní smrt tabu? In: *Sociologický časopis*, roč. 34, č. 3 (1998), s. 347–361.
- 3 Česká legislativa (aktuálně zákon č. 256/2001 Sb. ve znění pozdějších předpisů) rozlišuje lidské pozůstatky, tedy zemřelé tělo, které může být buď pohřbeno do země nebo spáleno (v ojedinělých případech také balzamováno, využito k vědeckým účelům apod.), a lidské ostatky, čili popel po provedení kremace, kosterní a další materiál užívaný k vědeckým účelům nebo po vynětí z hrobu. Zatímco nakládání s pozůstatky (včetně místa jejich uložení) je z etických a hygienických důvodů velice přísně regulováno, pro nakládání s ostatky platí mnohem volnější, pokud vůbec nějaká pravidla. (Srv. KOTRLÝ, Tomáš: K proměnám postavení hrobníka. In: *Český lid*, roč. 95, č. 3 (2008), s. 273–292.)
- 4 Základní informace poskytují následující práce: NEŠPOROVÁ, Olga: Smrt a eschatologie. In: NEŠPOR, Zdeněk R. – VÁCLAVÍK, David a kol.: *Příručka sociologie náboženství*. Praha,

a v němž má současná česká společnost řadu specifických rysů: nedrží-li už kupříkladu ve všech letech evropské prvenství v podílu kremací či pohřbů bez obřadů, není těmto „metám“ příliš vzdálená. Podle posledních dostupných mezinárodních křemáčnických statistik za rok 2008 je Česká republika s více než osmdesáti procenty zemřelých, kteří byli zpopelněni (80,7 procent), po Švýcarsku (82,5 procent) druhou nejvíce „křemáčnickou“ evropskou zemí,⁵ zatímco v podílu pohřbů bez jakéhokoli (společenského) obřadu jednoznačně vede.

Tato studie je prvním soustavným pokusem o zpracování dějin českého křemáčnického hnutí od konce 19. století do současnosti a v úvodních partiích přináší také přehled dosud existující literatury. Na fenomén pohřbu žehem přitom budeme nahlížet ze čtyř odlišných perspektiv, které jej sice nevyčerpávají, avšak poskytují plastický a alespoň relativně úplný obraz jeho vývoje. Půjde zde zaprvé o rozvoj organizovaného křemáčnického hnutí od přelomu 19. a 20. století, výrazně ovlivněný přestupovým hnutím po vzniku Československa, nástupem komunistického režimu a v jiném smyslu i jeho pádem; zadruhé o budování krematorií, které v minulém století proběhlo v několika charakterově a regionálně odlišných vlnách; zatřetí o vývoj počtu kremací v jednotlivých segmentech společnosti od jejich ilegálních počátků přes legalizaci v roce 1919 a několik vln výrazného vzestupu, zejména ve druhé polovině 20. století; začtvrté o proměny obřadů spojených s kremací.

Přestože by bylo možné předpokládat přímé souvislosti mezi uvedenými fenomény, výzkum ukazuje komplikovanější vztahy. Kremace totiž nikdy nebyly pouze sociální či sociálně-ekonomickou otázkou, která by se dala tematizovat prostřednictvím „nabídky“ a „poptávky“, nýbrž zároveň tvořily ideologicky, nábožensky a mocensko-politicky vysoce rezonující téma. Souvislosti mezi čtyřmi sledovanými okruhy jsou proto mnohdy paradoxní a z „teoretického“ úhlu pohledu kontradiktorní. Teprve nábožensko-sociální vývoj po roce 1989, respektive již v posledním období existence komunistického režimu, vedl k jisté „normalizaci“ ve smyslu snížení ideologické závažnosti volby pohřebního ritu, přitom však zůstala zachována řada zvyklostí či trendů zavedených nebo ovlivněných komunistickým režimem.

* * *

V posledních dvou desetiletích obrátili někteří zahraniční historikové a sociální vědci pozornost k souvislostem mezi rozšířením kremací v moderních euroamerických společnostech a sociálními a náboženskými proměnami daných společností. Jako hlavní důvody pro rozmach kremací, ke kterému došlo během dvacátého století ve společnostech s křesťanským zázemím, jsou obvykle uváděny obecnější sociální procesy, jako je reformace, sekularizace, demokratizace a individualizace. Přitom se zjevně objevují rozdíly při porovnání situace v Evropě a ve Spojených

Sociologické nakladatelství 2008, s. 172–181; NEŠPOR, Zdeněk R.: *Příliš slábi ve víře: Česká ne/religiozita v evropském kontextu*. Praha, Kalich 2010, s. 178–186.

5 Viz <http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc5/Stats/Interntl/2008/StatsIF.html>.

státech. Značné rozšíření kremací v západní Evropě je vysvětlováno (mimo jiné) jako důsledek sekularizace, případně je jako podmínka umožňující tuto revoluci v pohřbívání identifikována reformace a její ideové oddělení pohřebního ritu od přímých důsledků pro další osud zesnulého.⁶ Naproti tomu americký religionista Stephen Prothero dokazuje, že ve Spojených státech, kde jsou v současnosti v porovnání s Evropou pohřby žehem méně rozšířeny (tvoří asi čtvrtinu případů), nehrála sekularizace při rozšiřování kremací žádnou roli.⁷

Mnozí další autoři z řad sociálních antropologů či sociologů se problematikou kremací okrajově zabývali v souvislosti s vývojem a změnami pohřebních obřadů. Pomineme-li ty, kteří ji řešili a řeší v „exotických“ mimoevropských společenstvích a společnostech, současní autoři se zabývají především otázkou, jak rozšíření kremací ovlivnilo průběh pohřebních obřadů, přičemž většinou zdůrazňují rozšíření variability obřadů i možnosti nakládání se zpopelněnými ostatky.⁸ V západních společnostech obecně nabývají na popularitě personalizované pohřby zdůrazňující osobnost zesnulého,⁹ s nimiž se pojí i možnost naložit s popelem méně tradičním způsobem, než je jeho umístění na hřbitově či v prostorách náležejících ke krematoriu. Rozšiřuje se umístění popela na místech pozitivně spjatých s životem zesnulého¹⁰ – v přírodě (včetně moře), v parcích, na fotbalových či jiných stadionech oblíbených sportovních klubů.¹¹ Na příkladech z Anglie a Walesu byl studován také vliv rozšíření kremací na pohřební průmysl.¹² Dosud nejkomplexnější přehled sestavil britský teolog, antropolog a historik smrti Douglas Davies v *Encyklopedii kremace*, která v závěru přináší také komparativní údaje o počtu a podílu kremací

6 Viz JUPP, Peter C.: *From Dust to Ashes: Cremation and the British Way of Death*. Basingstoke – New York, Palgrave – Macmillan 2006.

7 PROTHERO, Stephen: *Purified by Fire: A History of Cremation in America*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 2001.

8 Viz DAVIES, Douglas J.: *Death, Ritual and Belief: The Rhetoric of Funerary Rites*. London – New York, Continuum 2002; WALTER, Tony: *The Revival of Death*. London – New York, Routledge 1994; PRENDERGAST, David – JOCKEY, Jenny – KELLAHER, Leonie: Blowing in the Wind? Identity, Materiality, and the Destination of Human Ashes. In: *Journal of Royal Anthropological Institute*, roč. 12, č. 4 (prosinec 2006), s. 881–898; VANDENDORPE, Florence: Funerals in Belgium: The Hidden Complexity of Contemporary Practices. In: *Mortality*, roč. 5, č. 1 (2000), s. 18–33.

9 Oblíbeným „hitem“ jsou pohřby a pohřební plány označované jako „šité na míru“ (*tailor-made funerals; tailor-made funeral plans*).

10 Viz DAVIES, D. J.: *Death, Ritual and Belief*, s. 31 n. a 234 n.; WALTER, T.: *The Revival of Death*, s. 174; DAHLGREN, Curt – HERMANSON, Jan: „Ashes: Sweden.“ In: DAVIES, Douglas J. – MATES, Lewis H.: *Encyclopedia of Cremation*. Aldershot, Ashgate 2005, s. 60–64.

11 Ve Velké Británii se některé fotbalové kluby v poslední době setkávaly s žádostmi fanoušků o rozptýl popela na jejich hřištích tak často (poté co bylo některým žádostem vyhověno), že se rozhodly tuto možnost omezit a vykázat ji na okraj hřišť, případně v jejich blízkosti vybudovaly speciální plochy pro tyto účely (*gardens of remembrance*) – viz PRENDERGAST, D. – JOCKEY, J. – KELLAHER, L.: Blowing in the Wind?

12 Viz PARSONS, Brian: Yesterday, Today and Tomorrow. The Life-Cycle of the UK Funeral Industry. In: *Mortality*, roč. 4, č. 2 (1999), s. 127–145.

v téměř padesáti státech světa.¹³ I když je pochopitelné, že tabulky v encyklopedii obsahují řadu „bílých míst“ v důsledku chybějících dat, je z nich naprosto zřejmé, že míra rozšíření kremací souvisí v první řadě s náboženskými tradicemi dané země. V Evropě jsou dodnes výrazné rozdíly v podílu kremací mezi státy s převážně protestantskou tradicí a státy katolickými či pravoslavnými.¹⁴

Odborná literatura věnovaná moderním kremacím ve východní části Evropy je o poznání skromnější. Samostatnou kapitolou je Sovětský svaz, kde byla kremace masivně propagována z ideových i „technických“ důvodů po říjnové revoluci v roce 1917. Znárodnění pohřebních služeb vedlo k neutěšenému stavu v pohřebnictví, přičemž zavedení kremací se jevilo jako vhodné řešení. Jejich rozšíření však naráželo na značný odpor pravoslavného obyvatelstva, takže služby nově postavených krematorií byly ve dvacátých a třicátých letech minulého století využívány velmi málo. Dobrovolně se pro kremaci téměř nikdo nerozhodoval; pálena byla především těla vyvrhelů, uprchlíků a zemřelých v důsledku infekčních nemocí, přičemž je do krematorií často dopravovala tajná policie bez vědomí pozůstalých.¹⁵ Z toho mála, co bylo doposavad napsáno na téma rozšiřování kremací v zemích střední a východní Evropy, jsou zjevné ohromné rozdíly mezi jednotlivými státy, nehledě k tomu, že od padesátých let 20. století socialistické vlády ve všech těchto zemích propagovaly kremace společně s necírkevním modelem občanských pohřbů. Zatímco v Československu (přesněji v českých zemích) či v Německé demokratické republice se během čtyřiceti let kremace staly nejrozšířenějším způsobem pohřbu,¹⁶ v samotném Sovětském svazu nebylo jejich prosazení kvůli pevně zakořeněným pravoslavným tradicím rozhodně tolik úspěšné. Podobně tomu bylo například v Rumunsku, kde doposavad funguje jediné krematorium. Rumunský historik Marius Rotar přitom popsal události z bukuřeštského krematoria koncem roku 1989, ne nepodobné těm, ke kterým docházelo v meziválečném období v petrohradském krematoriu – z politických důvodů zde byla „za trest“ spálena těla obětí prosincové revoluce.¹⁷

Česká literatura věnovaná moderním pohřbům žehem a souvisejícím tématům je velice chudá. Starší články a knihy, včetně citovaných v této studii, mají namnoze charakter prokremační nebo (méně často) protikremační propagandy a dnes již jen pramennou hodnotu. Ojedinele se objevují práce věnované technické či architektonické stránce budování krematorií a urnových hřbitovů¹⁸ či sociálně-hygienickým

13 DAVIES, D. J. – MATES, L. H.: *Encyclopedia of Cremation*.

14 *Tamtéž*, s. 455 n.

15 Viz MERRIDALE, Catherine: *Night of Stone: Death and Memory in Russia*. London, Granta Books 2000, s. 165–175.

16 Viz NEŠPOROVÁ, Olga: Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 2–3 (2007), s. 354–378; SCHULTZ, Felix R.: *Death in East Germany, 1945–1990*. (Rukopis doktorské disertace obhájené na University of York v roce 2005.)

17 ROTAR, Marius: The Mask of the Red Death: The Evil Politics of Cremation in Romania in December 1989. In: *Mortality*, roč. 15, č. 1 (2010), s. 1–17.

18 Viz MENCL, František: *Evropská krematoria*. Praha 1919; EDGAR, Emil: *Kolumbaria a popelníkové háje*. Praha, Borský a Šulc 1923; NEKVASIL, Jaroslav: *Stavba druhého pražského krematoria v Košířích a návrh na výstavbu krematorií v hlavním městě Praze*. Praha, Pohřební

aspektům pohřbu žehem,¹⁹ ani ty však nejsou prosté agitačních prvků. Totéž lze říci i o nejdéle vycházejícím, poměrně obsáhlém časopise *Krematorium / Žeh / Přátelství*,²⁰ vydávaném spolkem Krematorium, respektive Spolkem (později Společností) přátel žehu, který si sice v určitých periodách nárokoval charakter (jediného světového) „odborného časopisu“ k dané problematice, viděno dnešní optikou však tuto ambici zdaleka nenaplnil.²¹ Výrazněji tato problematika nepronikla ani do současné odborné literatury. Dostupné jsou pouze základní informace o počátcích českého kremačního hnutí,²² nebohatá etnografická literatura k pohřebním obřadům²³ a studie Olgy Nešporové věnované obecnějším otázkám umírání a proměnám pohřebních zvyklostí v české společnosti v průběhu 20. století.²⁴

Zásadní problém je také s primárními prameny. Archiv Společnosti přátel žehu, navazující na starší kremační organizace, byl totiž zcela zničen při povodních v roce 2002, aniž byl kdy badatelsky využit,²⁵ takže lze čerpat jen ze Spolkového katastru

ústav 1946; ŠERKA, Jozef – LACINA, Pavel: *80 let krematoria v Ostravě*. Šenov u Ostravy, Tilia 2004.

- 19 ZÁHOŘ, Jindřich – ČÍZEK, Ludvík: *Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol: Poučení pro český lid*. Praha, Společnost pro spalování mrtvol 1916; NEKVASIL, Jaroslav: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*. Praha, České zemské sdružení obcí, měst a okresů 1946.
- 20 V letech 1909–1936 časopis nesl titul *Krematorium*, v letech 1937–1943 byl přejmenován na *Žeh* a po druhém čísle roku 1943 zastaven. Obnoven byl jako *Žeh* roku 1945 a vycházel do roku 1948 (pouze jedno číslo); od roku 1946 spolek paralelně vydával časopis *Přátelství*, zastavený v roce 1951. Časopis byl opět obnoven jako *Žeh* v roce 1957, s číslováním ročníků navazujícím na *Přátelství*, v polovině roku 1968 se pak vrátil i k tomuto titulu. Definitivně bylo jeho vydávání ukončeno roku 1973.
- 21 Další kremační spolky vydávaly pouze své věstníky, většinou navíc jen krátkodeché (*Die Fackel*, *Die Feuerbestattung*, *Die Flamme* (Karlovy Vary), *Die Flamme* (Trutnov), *Věstník Společnosti pro spalování mrtvol*).
- 22 Viz LENDEROVÁ, Milena: S pietou popel shrnuce... aneb kremace v Čechách. In: *Dějiny a současnost*, roč. 23, č. 1 (2001), s. 23–27; KUDLÁČ, Antonín K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 87n.; NEŠPOR, Zdeněk R. a kol.: *Náboženství v 19. století: Nejčirkevňější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha, Scriptorium 2010, s. 275 a 280.
- 23 Viz zejména NAVRÁTILOVÁ, Alexandra: K analýze tendencí vývoje rodinných obřadů na současné vesnici: Obřady, spojené s úmrtím a pohřbem. In: *Český lid*, roč. 76, č. 3 (1989), s. 149–155; TÁŽ: *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha, Vyšehrad 2004; MAIELLO, Giuseppe: Současné pohřební rituály v českých zemích na příkladu krematorií v Praze–Strašnicích, Zlíně a Plzni. In: *Český lid*, roč. 92, č. 1 (2005), s. 35–47.
- 24 Kromě již citované studie autorky viz zejména NEŠPOROVÁ, Olga: Preferenční způsoby pohřbu mezi současnými českými věřícími na příkladu čtyř pražských náboženských skupin. In: *Český lid*, roč. 93, č. 4 (2006), s. 387–404; TÁŽ: Believer Perspectives on Death and Funeral Practices in a Non-believing Country. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 43, č. 6 (2007), s. 1175–1193; TÁŽ: Veřejná připomínka smrti: Pomníčky u silnic obětmi dopravních nehod. In: *Tamtéž*, roč. 44, č. 1 (2008), s. 139–166.
- 25 O částečnou rekonstrukci spolkových dějin prostřednictvím archiválií dozíracích organizací (pražského a brněnského policejního ředitelství, Ústředního výboru Národní fronty ČSR a několika referátů ministerstva vnitra) se pokusil Zdeněk R. Nešpor ve studii „Socioekonomie spalování mrtvol, aneb Neznámá kapitola z dějin české sociologie a pojišťovnictví. In: *Pantheon*, roč. 6, č. 2 (2011), s. 22–47.

pražského policejního ředitelství, respektive Ústředního národního výboru hlavního města Prahy (uložen v Archivu hlavního města Prahy), a z různých dochovaných archiválií místních sdružení. Tomu odpovídá informačně velice problematická hodnota výroční publikace Společnosti přátel žehu²⁶ stejně jako absence dalších studií věnovaných této problematice. O alespoň částečnou nápravu se pokusíme na následujících stranách.

Kremační hnutí a jeho argumenty

Přestože první návrhy na kremaci lidských pozůstatků pocházejí již ze 17. století, rozvoj moderního kremáčnického hnutí je v celoevropském kontextu až záležitostí druhé poloviny 19. století a byl často spojen s explicitním odporem (přírodovědecky či lékařsky) vzdělaných intelektuálů vůči „nemoderní“ římskokatolické církvi.²⁷ Německojazyčné prostředí v převážně protestantském Prusku, respektive Německém císařství, ani liberálně orientovaní rakouští (především vídeňští) Němci přitom rozhodně nestáli stranou, což vysvětluje poměrně rychlé rozšíření kremáčnické myšlenky také mezi částí českých a moravských Němců.²⁸ První předtiskavské kremáčnické spolky začaly vznikat již v sedmdesátých letech 19. století, v roce 1886 byla založena jejich celozemská federace s názvem Svaz německojazyčných kremáčnických spolků pro reformu pohřbívání a dobrovolnou kremaci (*Verband der Feuerbestattungsvereine deutscher-Sprache für Reform des Bestattungswesens und fakultative Feuerbestattung*) a do konce 19. století byly uspořádány tři kremáčnické výstavy (1894 Vídeň, 1895 Brno a 1898 znovu Vídeň; kremáčnický přístroj přitom byl k vidění již na světovém veletrhu ve Vídni roku 1873). Pokusy o prosazení fakultativního pohřbu žehem a/nebo o zřízení urnových hřbitovů skončily ovšem nezdarem pro odpor římskokatolické církve, již se podařilo udržet vliv na pohřební legislativu až do konce rakousko-uherského mocnářství.²⁹

Stoupenci kremací z řad českých Němců přitom pro tento způsob pohřbívání argumentovali hlavně hygienickými, sociálními a „modernizačními“ důvody, jsouce po ideologické stránce ovlivněni německými a vídeňskými progresivisty, a jejich hlavní aktivity spočívaly v (nadlouho) neúspěšných návrzích na vybudování krematorií v příslušných lokalitách (Cheb, Liberec, Ostrava, možná i další) a v „praktické přípravě“ v podobě shromažďování spolkových prostředků. Nemnozí zájemci o vlastní kremaci, kteří na to měli prostředky, byli již od sedmdesátých let 19. století spalováni v říšských krematoriích. Většinou přitom šlo o městské liberály, již se rozešli

26 *Společnost přátel žehu 1909–2009*. Praha, Společnost přátel žehu 2009.

27 DAVIES, D. J. – MATES, L. H.: *Encyclopedia of Cremation*, s. xviii–xxi (viz pozn. 10); k úloze intelektuálů srv. McLEOD, Hugh: *Sekularizace v západní Evropě (1848–1914)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008, s. 126–135.

28 Srv. ADLER, Leopold: *Die Leichenverbrennung, mit besonderer Rücksicht auf die österreichische Gesetzgebung*. Wien, G. J. Manz 1874.

29 Viz ČÍŽEK, Ludvík: Z bojů o pohřbívání ohněm v býv. Rakousku. In: *Krematorium*, roč. 12, č. 11 (1921), s. 88 n.; roč. 13, č. 7 (1922), s. 56–59; č. 8, s. 64–67; č. 9, s. 75 n.

s římskokatolickou církví, poměrně často o protestanty – konvertity v rámci hnutí *Los von Rom* – nebo o židy. Kremace se nicméně v německojazyčném prostředí Čech a Moravy nestaly „velkým“ mediálním tématem a jejich halasní protagonisté raději psali do vídeňského časopisu *Phönix* nebo do berlínské *Die Flamme*. Čeští stoupenci pohřbu žehem proto hovořili o „zakrnění“ svých německojazyčných kolegů, kteří se nedokázali propagačně prosadit,³⁰ toto „zakrnění“ mělo ovšem poněkud paradoxní výsledek: českým Němcům se podařilo vybudovat první krematorium v Rakousku-Uhersku a v této činnosti nadále úspěšně pokračovali, jak bude popsáno níže.

Více rezonujícím tématem se spalování mrtvol nepochybně stalo v českojazyčném prostředí, počínaje už proticírkevně zacílenými fejetony Jana Nerudy v *Národních listech* roku 1872. Během osmdesátých let 19. století podal Vojta Náprstek jakožto pražský radní dva – pochopitelně neúspěšné – návrhy na vybudování městského krematoria, v nichž argumentoval hlavně hygienickými, sociálními a „urbanizačními“ důvody. Kremace měly zabránit šíření nemocí, zajistit „rovnost“ všech zemřelých a v neposlední řadě poskytnout rychle rostoucí metropoli prostor doposavad „zabíraný“ neužitečnými hřbitovy, jež vzhledem k pokračující urbanizaci hrozily nabýt nesmírného rozsahu. Lékařské a „modernistické“ důvody zase zdůrazňoval pražský městský fyzikus Jindřich Záhoř.³¹ Právý skandál však vyvolaly dvě první skutečné kremace: Augusty Braunerové v Paříži, respektive problematické uložení jejích ostatků na pražském Vyšehradě (1890), a samotného Náprstka v durynské Gotě (1894).³² Obřad spojený s Náprstkovou kremací sledovala početná „delegace“ z Čech a po něm se strhla hotová mediální bouře mezi liberálně orientovaným

Kremační propaganda: Záhořovo a Čížkovo Pohřbívání ohněm (1916) – jedna z prvních propagačních brožur českého kremáčnického hnutí

30 Viz *tamtéž*, roč. 15, č. 2 (1924), s. 17.

31 Viz *Světový kongres Volné myšlenky v Praze*, 8., 9., 10., 11. a 12. září 1907: Podrobná zpráva. Praha, Volná myšlenka 1908, s. 256–261; ZÁHOŘ, J. – ČÍŽEK, L.: *Pohřbívání ohněm čili spalování mrtvol* (viz pozn. 18).

32 Obě události důkladně popisuje Milena Lenderová v článku „S pietou popel shrnuce...“ (viz pozn. 22).

(především mladočeským) a katolickým tiskem, která nakonec vyústila v založení Společnosti pro spalování mrtvol (1899).³³

Podobně jako v případě většiny zahraničních spolků šlo ovšem hlavně o „debatní kroužek“ silně proticírkevního ražení, jehož členstvo nikdy nepřesáhlo osm set osob.³⁴ Společnost sice pořádala veřejné přednášky a vydávala propagační literaturu včetně již citované brožury *Pohřbívání ohněm*, často ve spolupráci s českou sekci Volné myšlenky (členstvo se ostatně z velké části prolínalo), její vliv nicméně zůstal nevelký a společnost se za naprostého nezájmu členstva z moci úřední rozešla v roce 1922.³⁵ Katolická strana kontrovala vyvracením prokremačních argumentů doplněným o denunciační jmenné seznamy „zavržených“ členů „spáleníchtivé společnosti“,³⁶ k čemuž měly zpočátku blízko i evangelické církve. „Choutka spalovati mrtvoly náleží k pošetilstem, které jen potud trvají, pokud se jim odpírá,“ psal evangelický tisk³⁷ – ovšem jen do té doby, než se některé zahraniční protestantské církve k pohřbu žehem vyslovily shovívavěji a než bylo rozpoznáno, že této kontroverze lze využít k útoku na „tmářskou“ římskokatolickou církev.

Povzbuzení světovým kongresem Volné myšlenky, který se konal v Praze roku 1907, o dva roky později založili čeští příznivci pohřbu žehem „praktičtější“ orientovaný spolek Krematorium,³⁸ který kromě pražského ústředí začal budovat síť místních odborů a vybírat nemalé členské poplatky. Za ty byla (dlouhodobým, případně více přispívajícím – formálně „zakládajícím“) členům poskytována nejen hojná propagační literatura, včetně již zmiňovaného časopisu, ale také zprostředkování a ekonomické zapravení jejich vlastní kremace, pokud se pro ni vyslovili ve své poslední vůli. Byl-li počet skutečných zakládajících členů 462, po pádu Rakouska-Uherska stoupl počet členů na téměř pět tisíc, v roce 1923 přesáhl pětadvacet tisíc,³⁹ o šest let později padesát tisíc,⁴⁰ v roce 1940 sto tisíc⁴¹ a v roce 1950 spolek dosáhl dvou set tisíc členů.⁴² Spolek si proto mohl dovolit zaměstnávat několik pracovníků a financoval rozsáhlou propagační kampaň, v níž se objevily všechny výše zmíněné argumenty, ekonomické zdůvodnění kremací jejich větší láci, než by stálo vybudování a dlouhodobé udržování hrobu, i explicitní odmítání „zastaralého“

33 *Archiv hl. m. Prahy* (dále AHMP), fond (f.) Spolkový katastr, SK XXII/201. Základní momenty uvedené diskuse přibližuje širě koncipovaná studie Tomáše Kotrlého „Právně-pastorační aspekty pohřbívání“. In: *Studia theologica*, roč. 13, č. 1 (2011), s. 121–154, zde s. 136–139.

34 Viz MENCL, F[rantišek] X.: *Pohřeb ohněm: Několik kapitol o zpopelňování mrtvých*. Praha, Krematorium 1922, s. 5.

35 AHMP, f. Spolkový katastr, SK XXII/201, rozhodnutí zemské politické správy ze 17.3.1922.

36 Viz např. MAŠTALÍŘ, Jan K.: *O spalování mrtvol*. Praha, Tisková liga 1905.

37 Citováno podle: NEŠPOR, Zdeněk R.: *Století evangelických časopisů, 1849–1948: Časopisy v dějinách „lidových“ protestantských církví v Čechách a na Moravě*. Praha, Kalich 2010, s. 68.

38 AHMP, f. Spolkový katastr, SK XXII/408.

39 Viz *Krematorium*, roč. 24, č. 11 (1923), s. 101–103.

40 Viz *tamtéž*, roč. 30, č. 8 (1929), s. 97 n.

41 Viz *Žeh*, roč. 31, č. 4 (1940), s. 53 n.

42 Viz *Přátelství*, roč. 4, č. 1 (1950), s. 1.

římskokatolického církevního učení.⁴³ V odcírkevňující se české společnosti tyto argumenty nacházely živnou půdu,⁴⁴ nicméně „nejzazší důsledky“ v podobě vlastní kremace z nich zpočátku vyvodil jen málokdo – včetně členů spolku. I v prvních letech meziválečného Československa (do roku 1924) spolkový časopis uváděl jmenné seznamy zesnulých členů, z nichž jen u některých byla poznámka o jejich kremaci, zatímco později byli uváděni jen ti, kteří se nechali spálit. Do roku 1918 spolek zprostředkoval pouhých 272 kremací, byť také kvůli jejich nákladnosti (musely probíhat v zahraničí, což znamenalo značné náklady na převoz pozůstatků), tisíce kremace bylo nicméně dosaženo teprve v roce 1923 – když se spolek rozrostl na zmiňovaný počet pětadvaceti tisíc členů.⁴⁵

Na rozvoj kremáčnické agitace mocně zapůsobil pád Rakouska-Uherska, který současně vedl k výraznému hnutí za vystoupení z římskokatolické církve. Ve víru nacionálních (a proticírkevních) vášní se argumentovalo urnovými hroby starých Slovanů, jejichž údajný pohřeb pěkně znázorňoval střed Alšova triptychu *Ze života starých Slovanů*, zvažovalo se počestění latinských termínů „krematorium“ a „kolumbárium“⁴⁶ a k ideologickému užitku přišla dokonce i „kremace“ M. Jana Husa.⁴⁷ Tento argument na podporu pohřbů žehem údajně použil už „největší Čech“ Vojta Náprstek: „Když se mistr Jan Hus a Jeronym Pražský nebáli dát se upálit za živa, nebudeme se bát ani my po smrti,“⁴⁸ celospolečenskou rezonanci si nicméně získal právě až v kontextu těsně poválečného Československa. Národní shromáždění nového státu k pohřbu žehem zaujalo vstřícný postoj: spalování mrtvol bylo oficiálně povoleno zákonem č. 180 z 1. dubna 1919 a podrobněji upraveno zákonem o pohřbívání ohněm (č. 464) ze 7. prosince

Protikremáčnická propaganda: Maštaříkova brožura *O spalování mrtvol* (1905) s osmistránkovým jmenným seznamem členů „spáleničtivé společnosti“

43 Viz např. MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm* (viz pozn. 34); NOZAR, Karel: *Pohřby do země a kremace*. Praha, Krematorium 1931; MILDE, L[ubomír]: *Kremace: Moderní způsob pohřbívání*. Praha, Krematorium 1932.

44 Srv. NEŠPOR, Z. R. a kol.: *Náboženství v 19. století*, s. 272–282 (viz pozn. 22) .

45 Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 6; *Krematorium*, roč. 14, č. 4 (1923), s. 33.

46 Viz KEBRLE, Vojtěch: České názvy pro latinské krematorium a kolumbarium a co k tomu přísluší. In: *Krematorium*, roč. 13, č. 1 (1922), s. 3–5; č. 2, s. 16 n. Stejná argumentace se pak příznačně znovu objevila po Mnichovu 1938 (viz Žeh, roč. 30, č. 2 (1939), s. 27 n.).

47 Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 9.

48 Citováno podle: *Krematorium*, roč. 24, č. 10 (1933), s. 114.

1921. Členstvo spolku Krematorium rapidně vzrůstalo a řada českých měst projevila zájem o vybudování vlastního krematoria – nejextrémnějším příkladem byly ani ne třitisícové středočeské Zdice – zatímco další města zřídila alespoň urnová pohřebiště či kolumbária. Vzestup jejich počtu bedlivě sledoval časopis *Krematorium / Žeh*, od roku 1933 ovšem už jen příležitostně, neboť se stala „normální“ součástí městských hřbitovů.

Tabulka 1: Vzrůst počtu urnových pohřebišť a kolumbárií v českých zemích

Rok	Počet urnových pohřebišť a kolumbárií	Zdroj
1926	25	<i>Krematorium</i> , roč. 18, č. 1–2 (1927), s. 15
1927	33	<i>Krematorium</i> , roč. 19, č. 1 (1928), s. 14
1928	42	<i>Krematorium</i> , roč. 20, č. 1 (1929), s. 15
1929	51	<i>Krematorium</i> , roč. 21, č. 1 (1930), s. 15
1930	63	<i>Krematorium</i> , roč. 22, č. 1 (1931), s. 15
1931	71	<i>Krematorium</i> , roč. 23, č. 1 (1932), s. 23
1932	83	<i>Krematorium</i> , roč. 23, č. 12 (1932), s. 220
1934	124	<i>Krematorium</i> , roč. 26, č. 1 (1935), s. 16
1936	146	<i>Krematorium</i> , roč. 27, č. 11 (1936), s. 167 n.
1941	146*	<i>Žeh</i> , roč. 33, č. 4 (1942), s. 58 n.

^{*)} Údaj za rok 1941 nezahrnuje odstoupené Sudety.

Kremace se současně (opět) staly předmětem mezicírkevní kontroverze. Zatímco římskokatolická církev trvala na absolutním zákazu pohřbu žehem, neboť neexistence pohřbeného těla podle ní bránila zmrtvýchvstání,⁴⁹ velké nekatolické církve zaujaly vstřícnější stanovisko. Církev československá (husitská) sice nikdy nepřijala žádný oficiální prokremační dokument, nicméně žehem byl pohřben její první patriarcha Karel Farský (1927) a církev začala již ve dvacátých letech budovat ve svých sborech kolumbária, a to i v případě někdejších kostelů římskokatolických.⁵⁰ Také mezi evangelíky bylo dost stoupenců kremace⁵¹ a v několika nově budovaných sborových domech byla zřízena kolumbária, celková podpora kremace hnutí zde však

49 Současně se ovšem v několika případech odehrály katolické pohřební obřady před veřejně známou kremací významné osobnosti, a dokonce došlo na vystavení uren v kostelech (viz např. *Krematorium*, roč. 31, č. 8–9 (1930), s. 108–110). Oficiální církevní postoje před Druhým vatikánským koncilem rozebírá Tomáš Kotrlý (Právněpastorační aspekty pohřbívání, s. 124–139 – viz pozn. 33).

50 Viz KORDULE, Stanislav: Kremace se stanoviska Církve čsl. In: *Žeh*, roč. 28, č. 6–7 (1937), s. 86 n.

51 Patřil k nim např. architekt Emil Edgar. Prvním známým evangelíkem, jenž zvolil kremaci, byl v roce 1927 vrchní ředitel Živnobanky Apollo Růžička.

byla slabší a Českobratrská církev evangelická vydala oficiální stanovisko až na svém třináctém konventu v červnu 1935: volbu pohřebního ritu ponechala na individuálním rozhodnutí každého člena církve, protože v případě pohřebních obřadů nejde ani tolik o zesnulého jako spíš o působení na žijící účastníky shromáždění. Podobně se vyjádřili také (někteří) představitelé židovských náboženských obcí a kremace načas zaujala dokonce i některé pravoslavné (emigranty z Ruska) – ačkoli pravoslavná církev tento typ pohřbu rozhodně odmítala –, zejména do té doby, než si na pražských Olšanských hřbitovech zřídili vlastní pohřebiště.⁵²

Jakkoli „oficiálně“ spíše opatrné, velké nekatolické církve využívaly římskokatolického odmítání pohřbu žehem ke kritice této církve a tím přispěly k rozvoji křesťanského hnutí, stejně jako mu napomohly „příklady“ významných osobností politického a veřejného života, které volily tento typ pohřbu (jmenujme alespoň politiky Aloise Rašína a Vlastimila Tusara či spisovatele Aloise Jiráska). Časopis *Krematorium* toho neopomněl využít a začal tisknout „náš pantheon“ složený ze spálených „velkých Čechů“,⁵³ později i s jejich podobiznami a stručnými biografiemi.⁵⁴ Úspěchem bylo také zorganizování mezinárodního křesťanského kongresu v Praze roku 1936.⁵⁵ Rozvíjející se křesťanské hnutí ovšem zažilo také velkou aféru: v polovině třicátých let obvinilo několik významných členů spolku (včetně architekta Emila Edgara) jeho vedení, a dokonce i „otce zakladatele“, čestného předsedu Františka Mencla, z defraudací,⁵⁶ což vyústilo v policejní vyšetřování. Většina spolku se ovšem – byť po bouřlivé diskusi – za vedení postavila a celá záležitost vyzněla do ztracena,

Meziválečný časopis Krematorium / Žeh oslavoval budování nových krematorií. Na obálce tohoto čísla je vyobrazeno již neexistující kubistické krematorium v Moravské Ostravě z roku 1925, vybudované podle návrhu architekta Vlastislava Hofmana ve spolupráci s Františkem Menclem

52 Viz *Krematorium*, roč. 17, č. 1 (1926), s. 2.

53 Poprvé v *Krematoriu*, roč. 18, č. 12 (1927), s. 139 n.

54 Od *Krematoria*, roč. 22, č. 3 (1931), s. 40 n.

55 Viz *The International Cremation Congress at Prague: Report – Decisions – Resolutions*. Prague, Krematorium 1936.

56 AHMP, f. Spolkový katastr, SK XXII/408, nedatované podání Státnímu zastupitelství v Praze.

František Mencl (1879–1960), stavební inženýr a vůdčí představitel českého kremačního hnutí do nástupu komunistického režimu

vyjma exemplárního vyloučení „nactiutřačů“.⁵⁷ Pokusy o založení dalších českých kremačních spolků – v rámci Svazu proletářských bezvěrců a Universa – naproti tomu prakticky selhaly.

Silné, veřejně viditelné a bohaté kremační hnutí (ze spolkových peněz byl například pořízen palác na pražské Revoluční třídě) utrpělo velkou ránu během druhé světové války, kdy byla prakticky zakázána propagační činnost a posléze i zastaven spolkový časopis. Spolek válku přečkal zhruba s takovou ctí jako ostatní české občanské organizace, které nebyly úplně zakázány,⁵⁸ bylo však nutné zdvojnásobit členské poplatky, a dokonce zpoplatnit i ty členy, kteří podle dřívějších stanov již měli nárok na kremaci v režii spolku (1946). Nadějí se stalo vydávání druhého, populárnějšího spolkového časopisu *Přátelství* od roku 1946, jehož redaktorem se stal někdejší „volný myslitel“ Lubomír Milde, neměla však trvat příliš dlouho.

Podobně jako v případě Volné myšlenky⁵⁹ se po únoru 1948 propagace „pokroku“ ujali sami představitelé komunistického režimu a pro „buržoazní pokrokaře“ tak přestalo být místo. Spolek Krematorium sice nezanikl, bylo však „vyakčneno“ jeho stávající předsednictvo – předsedou se na rok stal někdejší československý duchovní a pozdější náměstek Státního úřadu pro věci církevní Vladimír Ekart –, zanikl časopis *Žeh*, doposavad vedený Františkem Menclem, a redakci *Přátelství* musel opustit Lubomír Milde. Heslem doby se stalo „nejen naplnit – ale překročit [plán]“, a to i v případě pohřbů žehem.⁶⁰ Spolek je sice mohl nadále (pro své členy) organizovat, propagace „socialistického pohřebnictví“ se nicméně chopily státní a stranické orgány.

Ani to však nestačilo. Zpravodaj přítomný na spolkové schůzi v únoru 1954 si stěžoval, že ve vedení spolku jsou stále nekomunisté (respektive dokonce vyškrtnutý

57 Jejich odvolání bylo definitivně zamítnuto 20.8.1936 (srv. příslušné soudní rozhodnutí *tamtéž*). Oficiální stanovisko spolku viz *Krematorium*, roč. 26, č. 3–4 (1935), s. 41–61; č. 5–6, s. 76–92.

58 Srv. *Žeh*, roč. 35, č. 1 (1945), s. 2–4.

59 Viz KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*, s. 140–184 (viz pozn. 22).

60 *Přátelství*, roč. 5, č. 1 (1951), s. 33.

člen KSČ), v sále nebyl obraz prezidenta republiky a schůze neskončila zpěvem „Písně práce“, pročež uzavřel svou zprávu konstatováním, že „spolek neplní hlavní úkol boje proti starému myšlení“.⁶¹ Náprava byla zjednána v podobě „lépe připravené“ schůze následujícího roku, na níž byly přijaty nové stanovy zakotvující faktickou podřízenost krajiským a okresním národním výborům, z rozhodnutí ministerstva vnitra byl také změněn název Krematorium na Spolek přátel žehu.⁶² Ještě významnější však bylo, že Spolku přátel žehu byla v roce 1959 odňata jeho pojišťovací činnost, tedy ekonomické zajištění členských pohřbů, jež bylo převedeno na monopolní Státní pojišťovnu.⁶³ V důsledku tohoto rozhodnutí došlo během několika let k masivnímu poklesu členské základny (na pouhou čtvrtinu)⁶⁴ a úpadek pokračoval i přes pokus o obnovu reálné spolkové činnosti v období pražského jara 1968. V období „normalizace“ Společnost přátel žehu fakticky přestala fungovat a po roce 1989 nastala jen dílčí obnova; počet členů je minimální a společenský ohlas nulový.⁶⁵

Přitom platilo, že „komunistický režim zavedl do praxe koncept sekulárního pohřebního obřadu, který jednak navazoval na předchozí sekulární pohřby a jednak byl založen na ruském protináboženském modelu, jenž nahrazoval tradiční pravoslavnou pohřební praxi a místo uložení do země obsahoval kremaci. [Avšak] zatímco v Sovětském svazu se občanské pohřby spojené s kremací nedařilo dostatečně pro-

Časopis *Práteleství* / Žeh z období komunistického režimu již sledoval značně odlišné ideové cíle než jeho meziválečný předchůdce

61 AHMP, f. Spolkový katastr, SK XXII/408, zpráva vedoucího tajemníka Městského akčního výboru Národní fronty v Praze z 21.2.1954.

62 *Tamtéž*, rozhodnutí ministerstva vnitra čj. NV/2-1593-55 z 26.8.1955. K další změně názvu na Společnost přátel žehu došlo v roce 1965 (viz *Národní archiv* (NA), Praha, f. Ministerstvo vnitra II. – spolky, karton (k.) 118, rozhodnutí ministerstva vnitra z 24.5.1966).

63 NA, f. Ministerstvo vnitra II. – spolky, k. 118, oznámení ministerstva vnitra Spolku přátel žehu z 8.11.1958; *tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – dodatky, k. 465, rozhodnutí ministerstva vnitra z 10.2.1959.

64 *Společnost přátel žehu 1909–2009*, s. 23 (viz pozn. 26).

65 Viz KOTRLÝ, T.: Proměny postavení hrobníka, s. 279 (viz pozn. 3).

sadit, jejich rozšíření v Československu bylo úspěšnější,“ především kvůli starším proticírkevním tendencím ve společnosti.⁶⁶ Propagace „moderního“ způsobu pohřbu připadla národním výborům, sborům pro občanské záležitosti, Společnosti pro šíření vědeckých a politických znalostí a podobným organizacím a leckdy měla spíše podobu donucování. Do boje se pustili také vědečtí ateisté.⁶⁷ Na Slovensku, kde se propagaci kremací příliš nedařilo, byly dokonce vydávány nové propagační materiály,⁶⁸ celkově však byly voleny spíše jiné prostředky agitace – a také sociálního tlaku.

Naopak je ale potřeba zmínit, že římskokatolická církev (Posvátná kongregace svatého oficia, nynější Kongregace pro nauky víry) instrukcí *Piam et constantem* v květnu 1963 zrušila církevní tresty pro ty, kteří podstoupili pohřeb žehem, a jejich „přisluhovače“, pokud volba tohoto pohřebního ritu nebyla spojena s antiklerikalismem, a na církevní obřady v krematoriích pamatoval také nový pohřební manuál *Ordo exsequiarum* z roku 1969. I toto rozhodnutí přitom (spolu s jinými důvody) způsobilo, že propagace kremací přestala být – přinejmenším v české společnosti – nutná. Téma se „sekularizovalo“ ruku v ruce s tím, jak rostl podíl kremací ve společnosti, který budeme sledovat ve třetím oddíle této studie. Dříve je nutné věnovat pozornost jinému důsledku kremací agitace (i dalších faktorů), a to výstavbě nezbytného „technického zázemí“ čili krematorií.

Budování krematorií v českých zemích

První evropské krematorium bylo otevřeno roku 1876 v Miláně a záhy bylo následováno dalšími, převážně v protestantských nebo konfesionálně smíšených zemích. Narozdíl od dálnévýchodních společností, v nichž byla kremace „normální“, povytce praktickou záležitostí (z odlišných důvodů také ve Spojených státech)⁶⁹ a kde se jednalo o zřizování co možná efektivních kremáčnických „továren“ (přičemž se objevila dokonce i mobilní krematoria), však byla první evropská krematoria budována monumentálně, jako moderní „chrámy“ či „divadla“.⁷⁰ Douglas J. Davies uvádí, že zejména protestantští architekti (a stavebníci při jejich výběru) věnovali velkou pozornost volbě stylů a jejich estetické a emocionální působivosti. Totéž však platilo také v případech historicky převážně římskokatolických zemí, v nichž se rozvinula specifická

66 NEŠPOROVÁ, O.: Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století, s. 372 (viz pozn. 16).

67 Viz např. LOUKOTKA, Jiří: *Vědecký ateismus a světonázorová výchova*. Praha, Horizont 1979, s. 252–257.

68 Viz KOPČAN, Štefan (ed.): *Človek človeku: Zborník na pomoc organizovaniu občianskych pohrebův*. Bratislava, Obzor 1965; KOPČAN, Š. – STRNAD, A.: *Bratislavské krematórium*. Bratislava, Obzor 1976; *Košické krematórium*. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1975.

69 Stephen Prothero sice ukazuje, že i v USA byly počátky kremáčnického hnutí vysoce ideologickou záležitostí, praktické důvody spojené s nedostatkem či drahotou hrobových míst v urbánních oblastech nicméně vedly ke zvyšování podílu pohřbů žehem, výraznému zejména v poválečném období (PROTHERO, S.: *Purified by Fire*, s. 138–144 a 163 n. – viz pozn. 7).

70 DAVIES, Douglas J.: The Sacred Crematorium. In: *Mortality*, roč. 1, č. 1 (1996), s. 83–94.

Obrazová příloha k Menclovu přehledu moderních evropských krematorií (1919)

„soutěživost“ mezi „starými“ církevními chrámy a krematorií, které progresivisté chápali jako symboly a přímo „chrámy“ pokroku. Teprve rozšiřování podílu kremací a ekonomické důvody⁷¹ vedly k tomu, že novější krematoria začala sloužit spíše praktickým účelům, jako „továrny“ na spalování mrtvých, přičemž jejich estetická a „ideologická“ funkce byly potlačeny. K této proměně mohlo dojít již v meziválečném období, obvyklejší však byla teprve ve druhé polovině 20. století.⁷² Leckdy přitom byla časnější v převážně či historicky římskokatolických zemích, kde přestalo být nutné „konkurovat“ církevním pohřbům a/nebo kde došlo k „sekularizaci“ (části) pohřebních obřadů.

Výše zmiňované první pokusy o vybudování krematorií v českých zemích v rámci Rakouska-Uherska, které s ohledem na římskokatolickou církev nepovolovalo pohřeb žehem, neměly naději na úspěch. Přesto na samém sklonku monarchie došlo ke kuriózní situaci: liberálně orientovaná městská rada (německojazyčného) Liberce rozhodla o vybudování krematoria a přes odpor církve i státu si svou volbu roku 1911 obhájila u nejvyššího správního soudu, takže v květnu 1915 započala stavba, po jejímž skončení byly ve dnech 3. a 4. listopadu následujícího roku provedeny zkušební kremace dvou mrtvých zvířecích těl. S ohledem na státní zákony však bylo krematorium nadále zapečetěno a zahájilo provoz teprve 31. října 1918. Do konce roku 1918 bylo v Liberci provedeno dalších dvaosmdesát kremací, oficiálně bylo přitom krematorium otevřeno až v roce 1919.⁷³ Jeho existence v zemi, která rozhodně odmítala pohřeb žehem, byla ovšem čímsi značně výjimečným.

Československo v roce 1921 upravilo fakultativní kremační legislativu již zmiňovaným zákonem o pohřbívání ohněm, který po německém vzoru vkládal možnost budování a správy krematorií výlučně do péče městských rad. Kremační spolky, především Krematorium, respektive Die Flamme, jim proto na tyto činnosti přispívaly, samy se však nikdy nestaly vlastníky krematorií – jejich privátní vlastnictví poprvé umožnila až česká legislativa v devadesátých letech 20. století. Po povolení kremací ovšem nastala horečná budovatelská činnost, jež byla především v německojazyčném prostředí z dřívějška připravena dlouhodobou existencí kremačních spolků (a jejich úsporami, třebaže válkou znehodnocenými), v českojazyčném prostředí pak neúnavnou agitací stoupenců kremace a jejich studiím zahraničních krematorií – především zásluhou přednosty pražského stavebního odboru a meziválečného předsedy spolku Krematorium Františka Mencla. Naléhavá potřeba co nejrychlejšího vybudování krematoria – spojená také s touhou mít co možná brzy také „vlastní“, české krematorium, a s nedostatkem prostředků na nákladnější stavbu – vyvstala především v Praze, kde bylo v listopadu 1921 otevřeno provizorní krematorium získané přestavbou hřbitovní

71 Řada krematorií patřila soukromým firmám a náklady nemohli úplně zanedbávat ani ostatní vlastníci – města, kremační spolky či církve.

72 GRAINGER, Hillary J.: *Death Redesigned: British Crematoria – History, Architecture and Landscape*. London, Spire Books 2006.

73 Celé problematice se detailněji věnuje Ivana Míšková v diplomové práci *Liberecké krematorium 1945–1992/2005*, obhájené na Technické univerzitě Liberec v roce 2008 (s. 64–87).

(Staré) krematorium v Mostě – „chrám pokroku“ z roku 1924 (architekt August Kirstein). Po ukončení provozu v sedmdesátých letech mělo sloužit jako kolumbárium, dnes je v něm umístěna expozice obětí pracovních a koncentračních táborů druhé světové války (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

kaple na občanském oddělení Olšanských hřbitovů.⁷⁴ Provizorní krematorium, po dvou letech vybavené také druhou kremační pecí, sloužilo do otevření Strašnického krematoria roku 1932, kdy bylo opět přestavěno, tentokrát na takzvanou Novou obřadní síň; druhé provizorní krematorium, zbudované roku 1925 ze hřbitovní kaple v Českých Budějovicích, naproti tomu čekal relativně dlouhý „život“ (fungovalo až do roku 1979).

Provizorní krematoria nicméně nemohla stoupence pohřbu žehem uspokojit, počínaje už nedostatečnou estetikou a viditelnou „přílišnou vázaností“ na „nemoderní“ (a protikremační) římskokatolickou církev. Architektonické soutěže na nová krematoria byly proto vypsány hned na sklonku roku 1918,⁷⁵ s výjimkou Pardubic a Nymburka přitom šlo o převážně německojazyčné podniky. Čeští Němci byli na (povolení) budování krematorií lépe připraveni a v rychlém sledu otevřeli krematoria v Mostě (1923) a Moravské Ostravě (1925), následovaná (částečně německým) Brnem (1929), Rybáři (dnes součást Karlových Varů, 1931) a Střekovem (dnes sou-

⁷⁴ Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 8–12 (viz pozn. 34); NEKVASIL, J.: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, s. 16–40 (viz pozn. 19); KOVARÍK, Petr: *Klíč k pražským hřbitovům*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2001, s. 25.

⁷⁵ MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm*, s. 7.

část Ústí nad Labem, 1934). S výjimkou krematorií v Ostravě a Rybářích přitom šlo o „klasické“, monumentální stavby, novodobé „chrámy ohně“ (a pokroku), které uchvacovaly především svou velikostí a strnulou „posvátností“, třebaže v některých případech došlo k uplatnění prvků secese a modernějších stylů. Krematoria měla „nahradit kostely“ nejen svou funkcí, nýbrž i estetikou.

Podobnou cestou se vydala také pardubická městská rada, která usilovala o zbudování prvního „slovanského“ krematoria, nakonec se však musela spokojit s „třetím místem“ (po Petrohradu/Leningradu a Praze) jak v pořadí vzniku (1923), tak v ročním počtu kremací.⁷⁶ Návrhem byl pověřen architekt Pavel Janák, který zvolil takzvaný rondokubismus, ornamentální styl údajně odkazující ke starým Slovanům a dobově prezentovaný jako nový „český národní styl“.⁷⁷ Pardubické krematorium však zůstalo jeho nejvýraznějším projevem (spolu s pražskou Legiobankou), rondokubismus zřejmě neumožňoval další rozvoj a byl záhy odmítnut jako nemoderní.⁷⁸ České prostředí, třebaže ve stavbě krematorií poněkud opožděné za německým, o to rychleji vstřebávalo modernější stylové podněty a další nově budovaná krematoria v českých městech i esteticky „šla s dobou“, pokud ji dokonce „nepředbýhala“ – Nymburk (1924), Plzeň (1926), Praha-Strašnice (1932), Olomouc (1932), Semily (1937).⁷⁹ „Soutěž“ v budování krematorií mezi oběma zemskými národy, již lze dokumentovat kupříkladu prostřednictvím dobových časopisů kremačních spolků, zuřila naplno, pomalejší Češi ji však vedli novými stylovými prostředky – purismem, konstruktivismem a funkcionalismem – jež nezdobnou monumentalitou uplatňovaly řád v dispozici, hmotě i detailech. Výsledkem každopádně bylo, že v meziválečném období se v českých zemích postavilo třináct krematorií (včetně obou provizorních), jež sloužila ke zpopelnění necelých sedmi tisíc těl ročně (méně než pět procent zemřelých). Nákladnost stylově a někdy i funkčně⁸⁰ modernějších českých krematorií přitom nebyla o nic menší než u obdobných staveb německých.

76 Viz *Kremace ve světle pravdy: Propagační spis Městského krematoria v Pardubicích*. Pardubice, Krematorium 1936, s. 6; MERRIDALE, C.: *Night of Stone*, s. 170–173 (viz pozn. 15).

77 Viz ŠTECH, Václav V.: *Včera*. Praha, J. Šterc 1921; ČAPEK, Josef: *Dva proti sobě*. In: *Lidové noviny* (19.9.1924), s. 471.

78 Tímto konstatováním nechceme v žádném případě znevážit estetickou hodnotu pardubického krematoria, které bylo v roce 2010 právem prohlášeno národní kulturní památkou. K Janákovu dílu přitom existuje bohatá literatura (zejména LUKEŠ, Zdeněk – PANOCH, Pavel: *Ve stínu modernosti*. Pardubice, Hélios 2008; HLÍDKOVÁ, Vendula: *Pavel Janák: Obrys doby*. Praha, Arbor Vitae 2009), což naneštěstí zdaleka neplatí o všech dalších architektonicky výjimečných stavbách krematorií v českých zemích, tím méně poválečných (srv. jen SVOBODOVÁ, Markéta: *Historie a ideový obsah architektonického typu krematoria v meziválečném Československu*. In: ROHÁČEK, Jiří (ed.): *Epigraphica & Sepulcralia*, sv. 2: *Sborník příspěvků ze zasedání k problematice sepulkrálních památek, pořádaných Ústavem dějin umění AV ČR, v. v. i., v letech 2006–2007*. Praha, Artefactum 2009, s. 267–287). Autoři na toto téma připravují studii inspirovanou citovaným monumentálním dílem H. J. Graingerové o britských krematoriích (i řadou dalších drobnějších příspěvků).

79 Jedinou spíše akademizující, „nedostatečně moderní“ výjimkou bylo plzeňské krematorium.

80 Například semilské krematorium bylo první, v němž se uplatnilo spalování elektrinou, jinde byl místo koksu využíván plyn.

Krematorium v Nymburku – výjimečná stavba meziválečného purismu z roku 1924 architektů Bedřicha Feuersteina a Bohumila Slámy (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

Tento nepoměr si postupně uvědomili i stoupenci kremací, zvláště když k němu přistoupil poválečný odsun, respektive vyhnání českých Němců (relativně více nakloněných kremaci) a vlna odporu proti kremacím, vyvolaná nacistickým holokaustem. Extrémním, nicméně ilustrativním příkladem se stalo přejmenování ulice vedoucí k místnímu krematoriu v Karlových Varech na – Buchenwaldskou; ulice nese tento novoosídlenecký název dodnes. Nová, nyní již centrálně plánovaná krematoria proto měla být budována jen tam a tehdy, kde a až to bude vyžadovat sociální potřeba, a současně mělo jít o komornější, méně nákladné stavby, což koresponduje s procesem „odideologizování“ krematorií v západní Evropě.⁸¹ Jediné nové krematorium realizované podle těchto plánů vzniklo v Praze-Motole roku 1954 (o jeho stavbě se přitom začalo diskutovat již ve dvacátých letech a na počátku čtyřicátých let se dokonce uvažovalo o výstavbě tří nových pražských krematorií), zatímco první slovenské krematorium v Bratislavě bylo zřízeno opět spíše z ideologických důvodů (o jeho stavbě rozhodla vláda v prosinci 1960, otevřeno však bylo až téměř o devět let později a počet kremací v něm stoupal jen zvolna), neboť „situace je doposud beznadějná ... těžce se bude probíjet myšlenka pohřbu žehem na Slovensku“.⁸²

81 Viz NEKVASIL, J.: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, s. 130–136 (viz pozn. 18); Plánovitě budování krematorií. In: *Žeh*, roč. 37, č. 1 (1947), s. 35–45.

82 Viz NEKVASIL, J.: *Pražská krematoria a pohřeb žehem vůbec*, s. 136. Na konci 50. let přešla koncepce budování nových krematorií plně do rukou státních orgánů (viz NA, f. Minister-

Novou vlnu budování krematorií, včetně přestaveb či náhrad dřívějších, přinesla teprve sedmdesátá a osmdesátá léta, kdy to začal vyžadovat vzrůstající podíl pohřbů žehem a současně se objevila snaha o lepší regionální rozmístění (nových) krematorií z důvodu jejich snazší dostupnosti. Počítalo se s tím, že přinejmenším v českých zemích brzy nastane regionální homogenizace podílu pohřbů žehem. Krematoria vyprojektovaná od konce šedesátých do poloviny osmdesátých let přitom většinou měla plnit také nezanedbatelné ideologické funkce, měla se stát „výstavní skříní“ úspěchů socialismu a ve všech funkcích modernější náhradou meziválečných krematorií.⁸³ Ne vždy se to podařilo (obzvláště odstrašujícím příkladem je nové mostecké krematorium), nicméně snaha o výstavbu „přitažlivých“ krematorií byla velká, stejně jako uvolněné finanční prostředky. Pro výstavbu krematorií byly poskytovány excelentní pozemky (pokud nešlo o stavby v areálu stávajících hřbitovů), užívaly se nejdražší materiály a nešetřilo se ani na projektech a výzdobě. Aby se zvýšila atraktivita krematorií, docházelo dokonce k tomu, že projekty zpracovávali „problematičtí“ architekti, kteří neprošli „normalizačními“ prověrkami (například Petr Brauner v Šumperku), a většina projektů alespoň dílčím způsobem odkazovala k meziválečnému funkcionalismu a/nebo dalším – v jiných případech neakceptovaným – „buržoazně-avantgardním“ stylům.

Potřeba budovat nová krematoria přitom trvala i v průběhu osmdesátých let, avšak ekonomická situace se rapidně zhoršovala a komunističtí plánovači přestali být ochotni jak k uvolňování dostatečných prostředků, tak k angažování elitních architektů. Pokračující výstavba sekulárních obřadních síní nadto snížila estetický, respektive ideologický význam samotných krematorií, neboť přestalo být nutné budovat výstavná krematoria, mohly-li se obřady odbyvat ve smutečních síních, bližších většině pozůstalých. Teprve v tomto období se proto u nás uplatnilo „odideologizování“ krematorií, dávno již obvyklé v jiných evropských zemích, jež dále pokračovalo po pádu komunistického režimu.⁸⁴ Na sklonku osmdesátých let a ojedinele i později⁸⁵ bylo proto postaveno několik krematorií sloužících vpravdě jen jako „továrny na spalování mrtvol“, umístěných co možná „neviditelně“ mimo městskou zástavbu, a dokonce bez vlastních obřadních síní.⁸⁶ Hlavním požadavkem se stala efektivita jejich fungování, odrážející ostatně i náklady na výstavbu. Neplatilo to nicméně o všech nových krematoriích, protože politická a socioekonomická transformace

stvo vnitra – spolky, k. 118, Návrh zprávy o situaci a dalších perspektivách výstavby kremáčnických zařízení na území ČSR, 10.8.1959).

83 Nově byla vybudována tato krematoria: Blatná, Česká Třebová, České Budějovice (nové), Jihlava, Jindřichův Hradec, Klatovy, Most (nové), Ostrava (nové), Šumperk, Tábor, Ústí nad Labem (nové) a Gottwaldov/Zlín.

84 Platí to pro krematoria v Jaroměři, Kladně a Mělníku, vesměs dokončená až po roce 1989; projekt mělnického krematoria přitom pochází už z konce 70. let. Po roce 1989 byla ve stejných intencích vybudována krematoria v Hrušovanech (Vysočanech), Hustopečích, Plzni (nové) a Semilech (nové).

85 To byly případy Plzně a Semil, kde stará krematoria začala sloužit jako obřadní síně.

86 Obřadní síně byly někdy zřízeny později v souvislosti s privatizací těchto krematorií, kdy jejich nezbytnost zohlednili noví vlastníci, pro něž vlastní obřadní síň znamenala snížení nákladů.

Krematorium v Šumperku z roku 1979 projektoval tehdy proskribovaný architekt Petr Brauner (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

po roce 1989 přinesla také nové zájmy vlastníků či uživatelů krematorií a nové možnosti. Ze dvou pokusů o využití zahraničního zájmu o lacinější kremace v České republice sice slavil větší úspěch jen jeden,⁸⁷ oba nicméně přinesly (nepříliš přesvědčivou) snahu o nové estetické ztvárnění těchto staveb, stejně jako z privátních prostředků financovaná rozsáhlá přestavba veřejné části jaroměřského krematoria.⁸⁸ Obnovený zájem o estetickou hodnotu krematorií je ovšem již dán – tak jako jinde – primárně ekonomickými, nikoli ideologickými důvody, podobně jako třeba výstavba prvního krematoria určeného pro spalování zvířat v Brně roku 2003 (rozšířeno 2008).

Teprve konec osmdesátých let tedy v českém prostředí přinesl „odideologizování“ výstavby krematorií, k němuž v ostatních evropských zemích došlo daleko dříve, a současně teprve na počátku následující dekády bylo dosaženo efektivního regionálního rozmístění krematorií, třebaže se o něm uvažovalo již v letech čtyřicátých.

87 Povedlo se to s krematoriem v Hrušovanech (Vysočanech), jehož vlastník mohl využít také fondů na rekultivaci krajiny. Málo úspěšný naopak zůstal obdobný pokus v Hustopečích, kde nedostatečně využívané krematorium již několikrát změnilo majitele.

88 S výstavbou krematoria, které mělo sloužit královéhradeckému regionu, se počítalo již ve 40. letech (viz *Krematorium: Veřejné soutěže z r. 1943. Jaroměř – Třebíč – Kolín*. Praha, Architektura ČSR 1946), realizována byla nicméně až v letech 1992 a 1993 bez obřadní síně, jež byla zprovozněna v souvislosti s přestavbou roku 2004. Jaroměřské krematorium se tak po estetické stránce přiřadilo ke starším krematoriím, zatímco další – kladenské či mělnické – zůstala na úrovni „továren“.

Relativně nízký počet českých krematorií ve srovnání s jinými evropskými zeměmi s obdobným podílem pohřbů žehem (jedno krematorium připadá na tři sta osmdesát tisíc obyvatel)⁸⁹ je přitom důsledkem vysoké koncentrace sekulárních obřadních síní (jinde prakticky neznámých), neboť řada pohřebních obřadů se odbývá právě tam (pokud k nim vůbec dochází), zatímco krematoria – včetně těch výstavných – v těchto případech slouží právě jen jako „spalovny mrtvol“. Kolik mrtvých však česká krematoria spálila a kdo pohřeb žehem volil?

Sociální ohlas kremáčního hnutí

Bylo-li za Rakouska-Uherska spalování mrtvol (v zahraničí) komplikované, neobvyčejně nákladné a kvůli postoji římskokatolické církve většinou ani nebylo možné uložení popela na hřbitov,⁹⁰ Československá republika tyto problémy záhy po svém vzniku odstranila. Pohřbu žehem již nic nebránilo, následující tabulka nicméně ukazuje, že nehledě na rozsáhlou prokremáční agitaci byl růst počtu kremací ve společnosti jenom velice pozvolný. Diskrepance je obzvlášť patrná v porovnání s rychlým růstem počtu krematorií, o který se zasadili stoupenci žehu (jak je patrné z následujícího grafu). Nově vybudované „chrámy ohně“ většinu času zahálely, protože o jejich služby byl – s výjimkou Prahy – mnohem menší zájem, než jakou poptávku mohly uspokojit. Dlužno ovšem poznamenat, že důvodem mohla být také cena. Až do nástupu komunistického režimu nebylo možné spálené ostatky na hřbitovech ukládat jinam než do hrobů či kolumbárií (ukládání mimo hřbitovy, které legislativa nijak neupravovala, zůstalo s výjimkou chrámových kolumbárií záležitostí nemnoha excentriků),⁹¹ což znamenalo zachování nebo jen nevelké snížení nákladů na zřízení a udržování hrobu a spolu s náklady na vlastní kremaci a případně i převoz výrazně převyšovalo výdaje spojené s prostou inhumací. Obojí spolu nicméně souviselo: kremacionisté úplně nelhali, když hovořili o ekonomické výhodnosti pohřbu žehem, kromě umožnění rozptylu – jenž se v jiných zemích rychle stával normou – nicméně počítali i se zmasověním kremací, jež by snížilo jejich cenu, k tomu ale nedošlo.

89 Například ve Švýcarsku je poměr jedna ku 270 tisícům, ve Spojeném království jedna ku 235 tisícům a ve Švédsku dokonce jedna ku 136 tisícům; vlastní výpočty autoři provedli podle informací dostupných na webové stránce <http://www.srgw.demon.co.uk/CremSoc5/Stats/Interntl/2008/StatsIF.html>.

90 Všechny hřbitovy mimo židovské a evangelické, resp. od konce 19. století zakládané interkonfesní městské hřbitovy, byly církevní – zádušní.

91 „Volné uložení“ ostatků na hřbitově čili rozptyl povolilo teprve nařízení ministerstva zdravotnictví č. 8/1955 Sb. Individuální vsyp, implicitně legalizovaný tímtož nařízením, začal být zkoušen Společností přátel žehu v roce 1967 (k tomu srv. *Přátelství*, roč. 19, č. 1 (1970), s. 2 n.).

Tabulka 2: Rozšíření pohřbu žehem v české společnosti⁹²

Rok	Kremace	Procenta zemřelých
1920	657	0.37
1925	3045	2.09
1930	4725	3.32
1935	5692	4.04
1940*	6268	5.01
	1432	
1945	15 003	8.11
1950	11 937	11.60
1955	18 311	19.63
1960	30 402	24.26
1966	48 173	45.54
1970	64 004	39.00
1975	75 869	45.00
1980	86 646	64.40
1986	99 269	53.54
1990	101 436	55.22
1995	85 494	72.50
2000	82 772	75.94
2005	107 938	84.66
2008	104 948	84.72

*) První řádek přináší údaje o Protektorátu Čechy a Morava, druhý o odstoupených Sudetech.

92 Zdroje: *Krematorium*, roč. 17, č. 1 (1926), s. 1–4 a 47; *tamtéž*, roč. 22, č. 1 (1931), s. 1–8; *tamtéž*, roč. 27, č. 1 (1936), s. 9–15; *Žeh*, roč. 32, č. 1 (1941), s. 1–5; *tamtéž*, roč. 36, č. 2 (1946), s. 14 n.; *tamtéž*, roč. 37, č. 1 (1947), s. 39; *Přátelství*, roč. 4, č. 2 (1950), s. 3; *Žeh*, roč. 10, č. 2 (1961), s. 15; *tamtéž*, roč. 16, č. 3 (1967), s. 23; DAVIES, D. J. – MATES, L. H.: *Encyclopedia of Cremation*, s. 433–456 (viz pozn. 10). Na základě údajů z uvedených zdrojů provedli autoři vlastní výpočty. Tam, kde je to možné, jsou preferenčně užívány (přesnější) domácí údaje spolku *Krematorium*, resp. Spolku přátel žehu, od 70. let 20. století je kvůli jejich neexistenci nutné vycházet z mezinárodních křemáčnických statistik. Data za roky 1965 a 1985 nejsou dostupná. Data za roky 1970–1990 přitom zahrnují celé Československo, což při stále ještě nízkém podílu křemáců na Slovensku vede k nikoli nevýznamnému zkreslení.

Počet kremací vzhledem k počtu krematorií v českých zemích⁹³

I přes rozmach kremačního hnutí je patrné, že až do nástupu komunistického režimu stoupal podíl kremací jen zvolna, kromě ekonomických důvodů zjevně i kvůli jakési „konverzi v hodině poslední“ (nebo „prostřednictvím blízkých“, kteří nakládání s pozůstatky zajišťovali) – „co kdyby“ na římskokatolickém odmítání kremace přeci jen „něco“ bylo.⁹⁴ Rychlejší nárůst kremací způsobila teprve komunistická agitace a další sociálně-politické faktory vedoucí jak k přímé podpoře pohřbů žehem, tak k jejich růstu z důvodu odcírkevnění; nezanedbatelnou okolností byl také relativní pokles ceny kremace. K zásadnímu nárůstu počtu kremací přitom docházelo především od šedesátých let 20. století. Podílela se na něm patrně jak generační výměna, která výrazně ovlivnila také další nábožensko-sociální charakteristiky,⁹⁵ tak vstřícnější postoj římskokatolické církve, která v rámci kanonického práva kremace dekriminlizovala. Nastartovaný proces pak již pokračoval „samovolně“, rozšiřoval se pro svou snadnou dostupnost a pohodlnost (*convenience*), podobně jako v jiných zemích.⁹⁶ K mírnému

93 Graf zpracovává údaje z Tabulky 2, přičemž nezahrnuje problematická data za celé Československo.

94 Tato hypotéza je konstruována na základě charakteru meziválečné české religiozity, částečně zpřístupněného prostřednictvím nemnohých a metodicky problematických tehdejších sociologických výzkumů (srv. NEŠPOR, Zdeněk R.: Brněnský výzkum religiozity z roku 1930: Současná interpretace. In: *Religio: Revue pro religionistiku*, roč. 15, č. 1 (2007), s. 87–108). Kromě drobných zmínek v memoárové literatuře ji nemůžeme podepřít přímými důkazy, což naneštěstí platí i pro další, neméně podstatné vysvětlení spočívající v nízkém ohlasu kremací mezi starší populací.

95 Viz HAMPLOVÁ, Dana: Institucionalizované a neinstitucionalizované náboženství v českém poválečném vývoji. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 2–3 (2001), s. 294–311.

96 Srv. JUPP, P. C.: *From Dust to Ashes* (viz pozn. 6).

poklesu došlo pouze v období kolem pádu komunistického režimu, snad v důsledku dočasného (a velmi povrchního) „znáboženštění“ české společnosti;⁹⁷ snížení podílu pohřbů žehem přitom stejně jako toto „mladokřesťanství“ odráželo antitezi vůči „oficiálně normované“ pohřební praxi či ideologii, případně také pokus o „návrat k tradici“, nehledě ke skutečnosti, že samotná římskokatolická církev na ničem podobném již dávno netrvala. Dlouhodobý trend tím nicméně nebyl zvrácen, jenom zpomalen, třebaže je otázkou, má-li v současnosti ještě vůbec kam pokračovat.

S výjimkou významných osobností, které se na dané téma vyslovily veřejně, samozřejmě neznáme individuální motivace pro pohřeb žehem. Můžeme je pouze vyvozovat z charakteristik spálených osob, pro období do nástupu komunistického režimu podchycených v evidenci spolku Krematorium. Zjevná je přitom souvislost s jejich ne-/religiozitou, byť umenšovaná přetrvávajícím „matrikovým katolicismem“, tedy vyšší mírou formálního než „žitého“ náboženského přesvědčení v případě členů největší české církve.⁹⁸

Tabulka 3 ukazuje podíl kremací podle jednotlivých zemí, který odráží mnohem pozvolnější proces odcírkevňování na Moravě a ve Slezsku (nemluvě o Slovensku a Podkarpatské Rusi).⁹⁹ Regionální (zemské) rozložení kremací, zachycené v této tabulce, může odrážet také „praktické“, tedy ekonomické a transportní důvody. Ale- spoň propagátoři pohřbu žehem se to velice snažili dokázat a argumentovali tím, že „nedostatečné“ rozšíření kremací v určitých regionech je zaviněno především jejich vzdáleností od existujících krematorií.¹⁰⁰ Dostupná data nicméně ukazují nanejvýš částečnou oprávněnost této hypotézy.

Tabulka 3: Podíl kremací podle zemí – bydliště kremovaných (v procentech)¹⁰¹

Rok	Čechy	Morava a Slezsko	Slovensko	Podkarpatská Rus	Cizinci
1925	90.63	8.54	0.82	0	0.07
1930	86.41	12.04		1.48	0.06
1935	83.31	14.11		2.35	0.23
1949	85.90	13.84	0.21	–	0.05

97 Viz NEŠPOR, Zdeněk R.: Religious Processes in Contemporary Czech Society. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 40, č. 3 (2004), s. 277–295. K počátkům tohoto hnutí viz ŠIKLOVÁ, Jiřina: Mládež v ČSSR a náboženství. In: *Svědectví*, roč. 20, č. 79 (1986), s. 513–520.

98 Viz NEŠPOR, Zdeněk R.: *Ne/náboženské naděje intelektuálů: Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha, Scriptorium 2008, s. 48 n. a 147–159.

99 Srv. také TÝŽ: Brněnský výzkum religiozity z roku 1930, s. 99–103 (viz pozn. 96).

100 Viz např. NEKVASIL, J.: *Pražské krematorium a pohřeb žehem vůbec*, s. 133–135 (viz pozn. 19); Plánované budování krematorií (viz pozn. 82).

101 Použité zdroje jsou stejné jako v Tabulce 2, příslušné výpočty provedli autoři.

Tabulky 4 a 5 vztahují podíl kremací k počtu (formálních) členů jednotlivých velkých církví. Vyšší zájem o pohřby žehem je patrný zejména v případě osob, které se s křesťanskými církvemi úplně rozešly, a u členů Církve československé (husitské) – tedy u těch, již hlavně z liberálně-modernistických a nacionálních důvodů odmítli římský katolicismus. Podobnými faktory můžeme přinejmenším do určité míry vysvětlit i ostatní případy: sekularizace postupovala i „v rámci“ římskokatolické církve (a mezi židy), nevedla však ve všech případech k formálnímu opuštění konfese. Růst počtu pohřbů žehem u členů evangelických církví byl naproti tomu sice zjevný, avšak nehledě na jejich relativní církevní podporu v absolutních hodnotách jen pomalý – vysoký podíl spálených evangelíků ve dvacátých letech přitom můžeme vysvětlit opět výstupovým hnutím z římskokatolické církve, které do Českobratrské církve evangelické přivedlo několik desítek tisíc „nespokojenců s Římem“, brzy však nad nimi převážil tradiční charakter českého evangelictva.

Nezávisle na výstupovém hnutí z římskokatolické církve a na rozmachu stavu bez vyznání, nesrovnatelném s ostatními (západo)evropskými zeměmi, zůstala nicméně naprostá většina Čechů „tradiční“ a k pohřbům žehem se neuchylovala. Změnu v tomto ohledu přinesl teprve nástup komunistického režimu, který však naneštěstí zároveň vedl k brzkému zákazu oficiálních konfesionálních statistik,¹⁰² takže tuto otázku nemůžeme dále sledovat. Lze však konstatovat, že Češi zůstali „tradiční“ i pokud jde o nakládání s tělesnými ostatky po kremaci. Zatímco všude jinde kremační hnutí vedlo k masovému rozšíření rozptylu, Češi si i poté, co byly rozptyly a vsyp legalizovány, „ponechali hroby“, nepochybně také z důvodů sociálního statusu.

Tabulka 4: Počet a podíl kremací podle vyznání¹⁰³

Rok	Bez vyznání		Římskokatolické		Československé		Evangelické		Židovské	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
1925	722	24	1601	53	419	14	213	7	74	2
1930	1218	26	2328	49	678	14	370	8	116	3
1935	1434	25	2824	46	906	16	493	9	168	3
1940	1458	23	2787	44	1268	20	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
1946	2136	21	4737	47	2151	21	317	8	28	0
1949	2501	22	5046	45	2254	23	996	9	26	0

¹⁰² TÝŽ: *Ne/náboženské naděje intelektuálů*, s. 280.

¹⁰³ Autoři se zde opírají o stejné zdroje jako v Tabulce 2, dále o údaje v *Žehu*, roč. 37, č. 4 (1947), s. 60 a o vlastní výpočty. Údaje za rok 1940 nezahrnují odstoupené Sudety, „československé“ vyznání v tomto případě znamená členy Církve českomoravské (dočasně takto přejmenované v období protektorátu). Zkratka *n.a.* značí, že údaj nebyl zjišťován.

Tabulka 5: Podíl zpopelněných vůči počtu věřících jednotlivých církví (podle nejbližšího cenzu) (v promilech)¹⁰⁴

Rok	1925 (cenzus 1921)	1930 (cenzus 1930)	1949 (cenzus 1950)
Bez vyznání	1.01	1.46	4.81
Římskokatolické	0.20	0.28	0.74
Československé	0.80	0.87	2.38
Evangelické	0.54	0.07	1.95
Židovské	0.59	0.99	0.59

Počet kremací provedených v jednotlivých krematoriích (Tabulka 6) i podíl kremací obyvatel dané lokality (Tabulka 7) se velice lišily a odrážely nejen snazší dostupnost, a tudíž nižší výdaje na kremaci a související úkony, ale také další faktory: k výstavbě krematoria se odhodlala právě jen některá města, krematorium a jeho provoz pak byly i předmětem určité „místní hrdosti“ a konsekventního sociálního tlaku a podobně. Z „mimoideologických“ faktorů ovlivňujících volbu pohřbu žehem byla asi nejdůležitější velikost města, jíž byla úměrná dostupnost a cena hrobových míst. Ani tuto otázku naneštěstí kvůli nedostupnosti primárních dat nemůžeme hlouběji sledovat ve druhé polovině 20. století, takže nezbyvá než se spokojit s výše uvedeným tvrzením komunistických plánovačů, že v posledních dvaceti letech komunistického režimu pozvolna docházelo ke zjevnému vyrovnávání podílu kremací v jednotlivých regionech. Nepřímým důkazem tohoto tvrzení je výstavba krematorií na regionální bázi, která pokračovala i po roce 1989. „Regionální krematoria“ přitom do značné míry „přestala být nezbytná“, protože funkci obřadních síní v krematoriích mnohdy převzaly místní sekulární obřadní síně, což podstatně snížilo transportní i další náklady spojené s kremací, a je otázkou, zdali by proto nebylo bývalo celkově efektivnější rozšířit kapacitu stávajících krematorií než stavět nová.

¹⁰⁴ Zdroje jsou tytéž jako v Tabulce 4 a publikace *Náboženské vyznání obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu v letech 1921–1995* (Praha, Český statistický úřad 1995).

Tabulka 6: Počet kremací v jednotlivých krematoriích¹⁰⁵

Rok	Liberec	Praha	Pardubice	Most	Nymburk	Ostrava	České Budějovice
1920	657						
1925	409	1788	320	218	63	206	41
1930	535	2249	453	402	133	206	92
1935	557	2425	550	250	190	207	125
1940	731	3375	655	235	247	402	169
1945	641	4528	917	227	338	460	187
1950	493	5586	1251	306	415	608	246
1956	868	8313	2332	794	780	1188	479
1960	1231	7820	3490	1196	1316	2081	756
1966	1970	11 538	5075	1993	2589	3460	1456

Rok	Plzeň	Brno	Olomouc	Karlovy Vary	Ústí n/L.	Semily	Praha-Motol
1920							
1925							
1930	282	283					
1935	315	424	161	177	211		
1940	401	541	274	186	280	204	
1945	652	833	351	132	460	323	
1950	756	723	440	209	405	499	
1956	1343	1158	738	421	917	835	–
1960	2087	2044	1202	707	1356	1131	3985
1966	3359	3641	2229	1311	2305	1529	5718

¹⁰⁵ Zdroje jsou stejné jako v Tabulce 2 a dále *AHMP*, f. Spolkový katastr, SK XXII/408, Schůze rozšířeného Ústředního výboru Spolku přátel žehu, Praha 1957, příloha 8; na jejich základě provedli autoři vlastní výpočty. Krematoria jsou seřazena chronologicky podle let otevření, uvedeny jsou současné názvy jejich sídel. Údaj pro Prahu v roce 1956 zahrnuje obě pražská krematoria.

Tabulka 7: Podíl kremací místních obyvatel v jednotlivých krematoriích (v procentech)¹⁰⁶

Rok	1930	1940	1949	1960
Liberec	31	n.a.	51	35
Praha	82	73	70	76
Pardubice	19	19	18	9
Most	12	n.a.	36	37
Nymburk	27	20	19	n.a.
Ostrava	58	64	68	58
České Budějovice	46	63	44	43
Plzeň	73	72	70	46
Brno	62	84	71	56
Olomouc		40	36	24
Karlovy Vary		n.a.	64	55
Ústí n/L.		n.a.	52	35
Semily		22	15	15

Rozmístění krematorií v České republice (se současnými názvy měst)

¹⁰⁶ Zdroje jsou stejné jako v Tabulce 2 plus vlastní výpočty autorů. Zkratka *n.a.* značí, že údaj nebyl zjišťován.

Proměny pohřebních obřadů spojených se zpopelněním

Zavedení nové formy nakládání s pozůstatky – kremace – s sebou kromě myšlenkových změn přineslo také proměny pohřebních obřadů. Některé z těchto změn byly způsobeny především odlišnými technickými možnostmi a místem, kde se zpopelnění odehrálo, jiné byly voleny záměrně právě proto, aby lépe odrážely či přímo zdůrazňovaly a potvrzovaly změny ideové. V obou případech se ovšem nejednalo o změny svévolné, nýbrž jasně promyšlené a záměrné, ať již jejich strůjci byli prvorepublikoví kremacionisté nebo komunističtí agitátoři a plánovači pracující pro „blaho“ socialistického národa.

První kremace se uskutečnily mimo české země, čemuž se nezbytně musely přizpůsobit i pohřební obřady. Často tak rozloučení se zesnulým probíhalo na nádraží, bylo neseno ve volnomyšlenkářském duchu a zaměřeno na osobnost zesnulého. To bylo dáno i tím, že v té době žeh volili pouze lidé z vyšších sociálních vrstev a vesměs význačné osobnosti. Další obřad pak mohl následovat v prostorách krematoria, jak tomu bylo například roku 1894 u Vojty Náprstka, jehož tělo bylo vlakem převezeno do německé Gothy, přičemž další dva vagony byly obsazeny právě pozůstalými – „národní delegací“ – cestujícími výlučně na tento obřad.¹⁰⁷ Zatímco pohřeb do země se odehrával v jeden den, kremace přinesla změnu v tom, že rozdělila pohřbívání na dvě časově odlišné fáze. První obřad předcházela kremaci, druhý pak mohl následovat v souvislosti s uložením popela, které se zpravidla konalo po několika dnech, ale vzhledem k jednoduchosti uchovávání zpopelněných ostatků mohlo být jejich definitivní uložení odloženo v podstatě na libovolně dlouhou dobu. Římskokatoličtí duchovní měli zakázáno podílet se na pohřbech žehem, proto byla jejich účast přinejmenším v počátcích spíše ojedinělá a značně problematická. Například při ukládání popela mecenášky Augusty Braunerové v roce 1890 na Vyšehradský hřbitov se katolický kněz sice po naléhání rodiny (a při vědomí církevního významu zesulého) uvolil vykropit hrobku, ale nikoli urnu, pomodlil se a odešel. Proslov nad hrobkou pak pronesl rodinný přítel, horlivý stoupenec žehu Vojta Náprstek.¹⁰⁸

Obřady spojené s kremací se pevněji ustavily až po jejím povolení v období první republiky, a to především díky činnosti spolku Krematorium, který se o jejich důstojný průběh zasazoval. Ideová složka hojně čerpala z „pokrokových“ názorů stoupenců Volné myšlenky, v souvislosti s kremací však bylo možné konat i běžné náboženské pohřební obřady. Nově vzniklá Církev československá se dokonce o rozšíření kremací aktivně zasazovala například zřizováním kolumbárií.¹⁰⁹ Nebudeme se ovšem na tomto místě zabývat církevními obřady spojenými s kremací, neboť ty byly vedeny ve stejném duchu jako obřady zmíněných církví provázející inhumace, snad jen s drobnými obměnami odrážejícími případnou změnu místa

107 Viz LENDEROVÁ, M.: S pietou popel shrnouce..., s. 24 (viz pozn. 21).

108 Tamtéž, s. 23.

109 Z celkových 146 kolumbárií v českých zemích (mimo odstoupené Sudety) v roce 1941 připadalo plných 54 (37 procent) právě této církvi.

konání. Namísto toho se zaměříme na nově vznikající necírkevní pohřební obřady, spojené prakticky výhradně s kremacemi. V meziválečném Československu byly pohřební obřady spojené s kremací formovány třemi nejdůležitějšími zdroji. Prvním, nepříliš reflektovaným, byla předchozí praxe založená na církevním učení a na místních zvyklostech. Další dva zdroje se často prolínaly a byly uplatňovány zcela záměrně. Jednalo se v první řadě o doporučení i samotnou realizaci společností bojujících za rozšíření kremace – Společnosti pro spalování mrtvol, a zejména spolku Krematorium – a dále o ideové základy, které prvorepublikové kremáčnické hnutí hojně přebíralo od antiklerikální Volné myšlenky.

Ideálním prostorem pro uspořádání pohřebního obřadu byla obřadní síň krematoria, mnohdy též označovaná jako „kaple“.¹¹⁰ V té byla rakev vystavena na katafalku a pozůstalí se symbolicky loučili se zesnulým, který byl na konci obřadu mechanicky přesunut do podzemní nebo sousední prostory, kde se nacházela pec. Vlastní obřad byl nazýván „úmrtí slavností“,¹¹¹ aby byla zdůrazněna jeho odlišnost od běžných, tedy náboženských pohřebních obřadů. „Zatímco v krematoriu [vládne] jen klid a mír, na hřbitovech stesk a rozrušení“, psalo se v dobové propagační publikaci.¹¹² Průběh obřadu měl být pokud možno jednoduchý, ale přitom důstojný a „krásný“.¹¹³ Hudební doprovod byl samozřejmostí, byl zajištěn hrou na varhany a případně též sborovým zpěvem. Pohřební proslov sestával ze dvou základních složek: jednak byly jeho součástí obecnější „moderní“ úvahy týkající se života a smrti, jednak měl připomínat a oslavovat život zesnulého. Pronášel jej nejčastěji přítel zesnulého nebo zástupce spolku Krematorium.

V proslovech byl kladen důraz na život, nikoli na smrt. Smrt přitom obvykle nebyla prezentována jako definitivní konec života; její ideové překonání využívalo, podobně jako v náboženství, poukaz k posmrtné existenci. Během proslovů tak byla připomínána nekonečnost vesmíru, „kde se vše proměňuje, ale nic neumírá“.¹¹⁴ Člověk se v této koncepci skládal z těla, které smrtí hyne, a duše (či ducha), která je neviditelná a smrt přežívá, aby poté splynula s Duchem vesmíru.¹¹⁵ Jedna forma života tak střídala jinou, ale život jako takový byl považován za věčný. K vyrovnání se smrtí a útěše pozůstalých měla sloužit také další složka proslovu, připomenutí samotné osobnosti a života mrtvého, který symbolicky přežívá ve svých činech a práci, jež pro ostatní vykonal, reálně pak prostřednictvím svých potomků.¹¹⁶ Spolek Krematorium se snažil konat stejné pohřební obřady pro všechny své členy, bez ohledu na jejich sociální rozdíly, a tuto demokratizaci pohřbů rovněž propagoval. Reálně se však rozdíly samozřejmě projevovaly, i když veškeré nadstandardní služby

110 Viz MENCL, F. X.: *Pohřbívání ohněm* (viz pozn. 34); NOZAR, K.: *Pohřby do země a kremace* (viz pozn. 43).

111 Viz KUNSTOVNÝ, Otakar: *Narození, sňatek a pohřeb volného myslitele*. Praha, Volná myšlenka b.d., s. 14.

112 NOZAR, K.: *Pohřby do země a kremace*, s. 8.

113 MILDE, L.: *Kremace*, s. 4 (viz pozn. 43).

114 NOZAR, K.: *Pohřby do země a kremace*, s. 15.

115 Viz *Pohřební proslovy*. Praha, Volná myšlenka 1930.

116 *Tamtéž*.

Propagaci kremačního hnutí i praktickému provádění kremací měly napomoci publikace Volné myšlenky...

a prvky obřadu (bohatší květinová výzdoba, sborový zpěv, urna na schránu s popelem i místo jejího uložení, další obřady atd.) musely být organizovány a financovány pozůstalými nad rámec členských pohřbů zajišťovaných spolkem.¹¹⁷

Po druhé světové válce se s nástupem komunistické vlády postupně proměnily i pohřební obřady, a to zcela programově. Kremace byla v socialistickém Československu hojně propagována, neboť ideově konvenovala s mnohými představami a cíli komunistického režimu. Rozšířením kremací s občanskými pohřebními obřady měl být oslaben vliv náboženství a církví ve společnosti.¹¹⁸ Jejich průběh přitom jednak navazoval na předchozí necírkevní pohřební obřady konané v krematoriích, jednak kopíroval sovětský model občanského pohřbu.¹¹⁹ „Demokratičnost“ pohřbů přitom byla v socialistické společnosti dále podporována. Prvorepublikový důraz na estetiku však ustoupil, obřady měly být přede-

117 Členské pohřby ve 20. letech obnášely „všechny útraty z listin, komise, dopisy a vyjednávání s úřady, drahou a krematoriem, rakev dle předpisu (dřevěnou i kovovou), uložení do rakve, zaletování rakve, dovoz z domu úmrtí až do krematoria, vystavení tělesných ostatků na katafalku se světly v obřadní síni krematoria, hru na varhany a zpopelnění“ (*Nepostrádatelný rádce občanů bez vyznání: Co musí každý vědět o sňatku, manželství, narození, úmrtí a pohřbu*. Praha, Volná myšlenka 1926).

118 Viz LOUKOTKA, J.: *Vědecký ateismus a světonázorová výchova*, s. 252–257 (viz pozn. 68); SOŠKOVÁ, Jana: Jednota světonázorového obsahu a estetické formy občanské obradnosti. In: *Ateismus*, roč. 12, č. 5 (1984), s. 435–445. Naproti tomu bezprostředně poválečné negativní sentimenty vůči pohřbům žehem, způsobené zneužitím kremací v nacistických koncentračních táborech, byly v „budovatelském nadšení“ zapomenuty – nebo možná (spíše) záměrně potlačeny, důkazy pro tuto skutečnost ovšem nemáme. V časopise *Žeh*, resp. *Přátelství* se tato problematika po komunistickém převratu vůbec neobjevila.

119 Občanské pohřby v SSSR sestávaly především z připomenutí společenských zásluh zesnulého – jeho práce, vojenských zásluh a aktivit v komunistické straně. Každý z kolegů mohl přidat větu či dvě o těchto zásluhách, přičemž se často fádne opakovali. Běžná byla také recitace poezie. Obřad mnohdy doprovázel orchestr hrající komunistické písně. V ideálním případě po obřadu měla následovat kremace, avšak kvůli přetrvávajícímu vlivu pravoslavné tradice a důležité symbolice země se ji příliš nedařilo prosadit. (Podrobněji viz MERRIDALE, C.: *Night of Stone*, s. 336 n. a 351–354 – viz pozn. 15.)

...a také nejnovější technické prostředky: pohřební automobil spolku Krematorium z konce dvacátých let (repro z publikace Lubomíra Mildeho Kremace: Moderní způsob pohřbívání. Praha, Krematorium 1932)

vším funkční. Jejich počátky přitom nebyly nijak snadné: často byly vypravovány z národních výborů a požárních zbrojnic, neboť jiné obecní budovy neexistovaly, případně z nádraží (kvůli převozu mrtvých těl ke kremaci), a teprve postupně byly budovány samostatné sekulární obřadní síně.¹²⁰ Již v padesátých letech přitom bylo rozhodnuto, že těmto účelům mají sloužit neužívané kostely,¹²¹ ty však nebyly k dispozici zdaleka všude – bez problémů bylo možné využít jen (některé) chrámy církví zrušených (Německá evangelická církev) nebo podstatně omezených (Starokatolická církev). Až od šedesátých let a obecně vzato spíše ještě později začaly být budovány novostavby obecních smutečních síní (po roce 1989 také soukromých, některé další byly privatizovány), jimiž dnes disponuje prakticky každé město či obec čítající více než pět tisíc obyvatel.

Ústřední požadavek na „funkčnost“ nových pohřebních obřadů byl později revidován, neboť o technicky sice plně zvládnuté, avšak ošklivé a obsahově vyprázdňené obřady neměli lidé zájem.¹²² Tyto obřady pozůstalým neposkytovaly adekvátní náhradu za církevní rituály ani z hlediska estetického, ani emocionálního, ani sociálního, a zřejmě si je nepřáli ani mnozí umírající – archivář Václav Babička

120 Metodika byla zpracována až na konci 60. let: KADEŘÁBEK, Miloslav – HILGERT, Ludvík: *Výstavba smutečních síní adaptací a přístavbou*. Praha, Společnost přátel žehu 1968.

121 Viz Žeh, roč. 6, č. 1 (1957), s. 12.

122 Viz ŠKVARKA, J.: Niektoré aspekty organizovania občianskych obradov. In: *Ateizmus*, roč. 3, č. 4 (1975), s. 356–359.

tak alespoň vysvětluje relativní zaostávání podílu necírkevních pohřbů za dalšími občanskými přechodovými rituály, jejichž sociální rozšíření bylo mnohem rychlejší.¹²³ Na pohřbech řečnili zástupci pracovních kolektivů a „budovatelé socialismu“, a podle toho vypadal také jejich průběh.

Obsah občanských pohřebních proslovů se vlivem komunismu oproti meziválečnému období posunul, i když připomenutí života zesnulého stále zůstávalo jeho ústřední částí. Vykonané činy a práce byly ještě více akcentovány a zasazeny do širšího kontextu. Už se nejednalo pouze o dobré činy ve prospěch bližních, ale ve prospěch celé socialistické společnosti, přičemž práce zesnulého napomáhala především právě jejímu budování. Zemřel-li politický činitel či příslušník komunistické strany, byly vyzdvihovány jeho velké zásluhy v podobě „aktivní práce v KSČ“, kterou „připravoval sobě i svým dětem lepší a spravedlivější životní úděl“, podobně byl zmiňován jeho boj „za nový společenský řád“ a „příspěvek k rozkvětu naší krásné socialistické vlasti“.¹²⁴ Dále byl často zdůrazňován dělnický původ zemřelého a zejména u žen také výchova dětí. Ideální občanský pohřební obřad měl – podobně jako v případě církevních obřadů, ovšem se zcela jiným zacílením – plnit zároveň i funkci výchovnou, a to právě prostřednictvím obsahu proslovů. Ty měly vedle údajů o životě mrtvého obsahovat rovněž obecnější světonázorové myšlenky, jejichž základem bylo materialistické a marxistické hledisko, časté bylo zařazení přednesu poezie, nebo alespoň nějakého citátu konvenujícího s komunistickými idejemi.¹²⁵ Žádné úvahy o posmrtné existenci se nepřipouštěly, smrt byla vnímána jako absolutní konec, k jehož překonání vedla toliko práce a činy, které mrtvý vykonal pro budoucí generace. Prvorepublikové odkazy na nekonečnost vesmíru, přírodní cykly, změny životních forem, přežívající duši či splnutí s Duchem vesmíru se z projevů snažících se aplikovat ateistický pohled na svět pochopitelně zcela vytratily. Živá hudba byla zvolna nahrazována reprodukovanou.

Nárůst počtu sekulárních pohřbů ovšem neprobíhal lineárně a docházelo k výrazným krajovým odlišnostem způsobeným nejen rozdílnou mírou religiozity, ale také různou silou „boje proti náboženským přežitkům“. Zatímco v roce 1954 tvořily církevní (respektive nejčastěji zastoupené římskokatolické) pohřby více než polovinu všech pohřbů (58 procent), v roce 1987 šlo zhruba o dvě pětiny (39 procent).¹²⁶ K určitému nárůstu podílu církevních pohřbů přitom došlo v polovině padesátých let, v roce 1968 a znovu na konci let osmdesátých, nepochybně v souvislosti se zmírněním státní ateizační politiky. Tyto zlomy nicméně nedokázaly zvrátit celkový trend klesajícího podílu církevních pohřbů, který se zastavil až díky politickému převratu v roce 1989. Přesná čísla bohužel nemáme, ale odhadujeme, že v první polovině devadesátých let patrně došlo k mírnému nárůstu počtu náboženských pohřbů na úkor sekulárních. Poté se však objevil nový a dosud nevídaný trend, že občanské

123 BABIČKA, Václav: Vývoj katolické religiozity v českých zemích v letech 1949–1989 (na základě zjišťování Státního úřadu pro věci církevní a Ministerstva kultury – sekretariátu pro věci církevní). In: *Sborník archivních prací*, roč. 55, č. 2 (2005), s. 378–506, zde s. 481.

124 *Občanské obřady*. Brno, Okresní kulturní středisko 1978, s. 11 n.

125 ŠKVARKA, J.: Niektoré aspekty organizovania občianskych obradov, s. 357.

126 BABIČKA, V.: Vývoj katolické religiozity..., s. 479–481.

pohřby začaly být bez náhrady rušeny. Počet církevních pohřebních obřadů tak sice v posledních patnácti letech patrně klesal, přesto se jejich podíl na celkovém počtu vykonaných pohřebních obřadů nezmenšuje. Naopak ovšem roste podíl kremací provedených bez veřejného pohřebního obřadu, čímž se rozdíl vyrovnává.¹²⁷

Po roce 1989 se podoba a obsah občanských pohřbů opět proměnily, i když tyto změny nebyly nijak radikální. Místo konání pohřebních obřadů zůstalo stejné – doposavad zbudované, případně i (nemnohé) nové smuteční síně, z nichž zmizely jen takové symboly jako srp a kladivo, jinak výzdoba zůstala vesměs stejná. Proslovy se naproti tomu – kvůli vypuštění „budovatelských složek“ – zkrátily na

minimum, proto je dnes hlavní složkou sekulárního pohřebního obřadu hudba, nejčastěji reprodukováná. Proslov pronáší profesionální řečník a připomíná v něm život zesnulého, ovšem mnohdy jenom ve velmi hrubých rysech – zmiňuje data narození a úmrtí, zatímco povolání a další informace se objevují spíše sporadicky (řečník často čerpá informace pouze z parte). Explicitní ideové zakotvení současné necírkevní pohřební proslovy většinou postrádají, protože účastníci obřadů nejsou definováni žádným shodným světonázorem, který by bylo možné do promluvy inkorporovat. Přísně ateistické stanovisko zastávají nemnozí, náboženský pohled se uplatňuje jen při církevních pohřbech a spirituální představy, které měl zesnulý nebo mají účastníci obřadu, jsou mnohdy rozličné, a předně je řečník vůbec nezná, aby se o nich mohl během obřadu zmínit. Proslov tak většinou nepřesahuje pět minut, někdy sestává pouze z jmenovitého připomenutí osoby zesnulého a poděkování příchozím za účast. Množí se dokonce i obřady, během kterých proslov zcela chybí a obřad je tak tvořen pouze poslechem čtyř až pěti hudebních skladeb, takže je ponecháno výlučně na přítomných, o čem (v tichosti, soukromě) přemýšlejí.

Vzhledem k neadekvátnosti sekulárních pohřebních obřadů přinejmenším pro část společnosti proto nepřekvapuje, že „počty občanských pohřebních obřadů začaly po ‘sametové revoluci’ bez náhrady klesat. (...) Společnost totiž přivykla pohřbívání bez jakéhokoli formálního obřadu. Na přelomu druhého a třetího tisíciletí již zhruba

Urnová schránka z dvacátých let v areálu kolumbária pardubického krematoria (foto Zdeněk R. Nešpor, 2009)

¹²⁷ Aktuálně probíhající výzkum Olgy Nešporové ovšem ukazuje na významné regionální rozdíly; základní informace přináší studie: NEŠPOROVÁ, Olga: Obřady loučení se zesnulými: Sekulární, náboženské nebo raději žádné pohřby? In: *Sociální studia*, roč. 8, č. 2 (2011), s. 57–85.

třetina kremací proběhla bez posledního rozloučení,¹²⁸ což odráží skutečnost, že nebylo vytvořeno nějaké nové ideologické zázemí sekulárních pohřebních obřadů (a odcírkevněná společnost nestojí o církevní pohřby), nedošlo k rozšíření jejich personalizovaných forem a v neposlední řadě se ztrácejí sociální důvody pro uspořádání veřejného pohřebního obřadu. S individualizací společnosti a prodlužováním délky života totiž ubývá lidí, kteří by se pohřbu zúčastnili (a sociální tlak, který by jej vynucoval): vrstevníci zemřelých jsou již často sami mrtví nebo příliš nemocní na to, aby mohli přijít, jiní blízcí nebydlí v místě, se spolupracovníky jsou během dlouhého důchodového období zpřetrhány společenské vazby, sousedé se – zejména ve městech – vzájemně nestýkají. Zbývá tedy nejužší rodina, která je úmrtím nejvíce zasažena a při vědomí toho, že by byl obřad – nehledě na jeho průběh a vyznění – pořádán pouze pro ni, se leckdy rozhodne ušetřit peníze a emoce.¹²⁹ Preference současné společnosti ohledně vlastního pohřbu ukazuje Tabulka 8, na níž je zajímavý nejen vysoký podíl osob, které si nepřejí vůbec žádný pohřební obřad, nýbrž i to, kolik lidí nemá na tuto otázku žádný názor.¹³⁰ V evropském i světovém kontextu totiž jde o unikátní „nezájem“, vysvětlitelný snad jen tím, že více než dvě třetiny společnosti nevěří v posmrtnou existenci (sedmdesát procent; víru v posmrtnou existenci naopak přiznala jen čtvrtina společnosti – pětadvacet procent).

Tabulka 8: Preference typu pohřebního obřadu v české společnosti (v procentech)¹³¹

Církevní obřad	19.8
Sekulární obřad	25.8
Bez obřadu	18.9
Je mi to jedno	30.4
Neumím vybrat	5.1

Zavádění nových pohřebních obřadů spojených s kremací v meziválečném období uspokojovalo hlavně protikatolicky zaměřenou část společnosti, ať už šlo o členy nekatolických církví nebo o odcírkevněnou (třebaže nikoli nutně formálně bezkonfesní) populaci, v naprosté většině však neznamenal přitakání ateismu, stejně

128 TÁŽ: Smrt, umírání a pohřební rituály v české společnosti ve 20. století, s. 374 (viz pozn. 16).

129 Podle názoru pracovníků pohřebních služeb přitom může docházet k tomu, že si pozůstalí zorganizují kolektivní rozloučení se zemřelým nezávisle, většinou pro užší okruh příbuzných. Informace o takovýchto událostech ovšem prakticky nejsou k dispozici, zaměstnanci pohřebních služeb přitom na základě dostupných indicií nepředpokládají, že by převýšily desetinu případů. Náhradou může být ovšem také rituál spojený s uložením popela.

130 Odpovědi ovšem výrazně korelovaly s věkem, přičemž lhostejnost byla mnohem častější u mladších respondentů.

131 Zdroj: International Social Survey Programme 2008 – Religion III. (ISSP 2008), výzkum realizovaný v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i., pod vedením Dany Hamplové a Zdenka R. Nešpora.

Architektonicky významná krematoria vznikala i v období komunistického režimu, třebaže ne ve všech případech: na snímku je krematorium ve Zlíně (tehdy Gottwaldově) v areálu lesního hřbitova z roku 1978 podle návrhu architekta Jiřího Čančíka (foto Zdeněk R. Nešpor, 2010)

jako jím nebyla třeba ani činnost „ateistické“ organizace Volná myšlenka – někteří její členové se z ní pokoušeli udělat „církev pro bezvěrce“.¹³² Brojili-li proto komunističtí ideologové proti (nedokonalému) „buržoaznímu ateismu“, měli v mnohém pravdu, jejich vlastní mocensky vynucovaná nabídka však nebyla o mnoho lepší. Stejně jako volnomyslitelské pohrby v mnohém odrážely dřívější sociální praxi, navazovali na starší ideové i behaviorální tradice také komunisté, jen se je – nepřítli úspěšně – snažili naplnit deklarativním ateismem a „budovatelským úsilím“. Toto ideové zázemí vzalo za své s pádem komunismu, nové však doposavad nebylo vytvořeno.

Závěrem

V této studii jsme sledovali vývoj vzájemně sice souvisejících, avšak přinejmenším v české společnosti nikoli přímo závislých aspektů spojených s rozšiřováním pohřbu žehem v průběhu 20. století. Šlo o kremační propagandu, budování krematorií, vlastní rozšíření kremací a konečně o rituály, které s nimi byly spojené. Komplikované vzájemné vztahy těchto veličin ukazuje skutečnost, že výstavba a podoba

¹³² KUDLÁČ, A. K. K.: *Příběh(y) Volné myšlenky*, s. 67–72 (viz pozn. 22).

krematorií až do poslední čtvrtiny 20. století odrážely mnohem víc ideologická hlediska než aktuální sociální potřeby. Současně kremační hnutí dlouho oslovovalo mnohem víc lidí, než kolik jich reálně volilo tento způsob pohřbu, k jehož prosazení a mimořádně velkému rozšíření přispěl především mocenský tlak komunistického režimu. Komunističtí ideologové naproti tomu nebyli dlouhodobě úspěšní při zavádění sekulárních pohřebních obřadů, jejichž podíl začal po pádu komunistického režimu klesat, nikoli však ve prospěch obřadů církevních, nýbrž pohřbů bez jakéhokoli veřejného obřadu. Tím vším je česká společnost namnoze výjimečná. Nutno však poznamenat, že dosáhla-li již na počátku 20. století v tehdejší (západní) Evropě nebývale vysokého stupně odcírkevnění, „sekularizace“ původně náboženských témat – včetně těch spojených se smrtí, respektive zde s kremacemi – probíhala mnohem pomaleji než kdekoli jinde.¹³³ K odideologizování diskutovaných otázek začalo docházet až na sklonku 20. století, pokud k němu doposavad vůbec došlo.

Třebaže nemůžeme pomíjet ani další ekonomické, sociální, politické a jiné faktory, rozvoj kremačního hnutí nebo naopak odpor k němu byl v české společnosti prakticky po celé 20. století náboženskou záležitostí. Předkomunističtí propagátoři kremace vycházeli především z protikatolických pozic, ať už spojených s necírkevní spiritualitou nebo s velkými nekatolickými církvemi, na což komunističtí ideologové navázali importem (údajných) sovětských vzorů: vynucovaným ateismem a masivním rozšířením pohřbů žehem. Vedlo-li však dřívější odcírkevnění (spolu s pozdějším římskokatolickým přitakáním kremacím) a mocenskopolitické tlaky – což byly patrně důležitější důvody než samotná komunistická propaganda – k vysokému podílu pohřbů žehem v české společnosti, s jejich „ideovým zázemím“ a konsekventní obřadní praxí to bylo složitější. Komunisté nemohli přijmout necírkevní spiritualitu meziválečného a staršího „ateismu“ ani nekatolické formy religiozity, jejich snaha o důslednou ateizaci však narážela na odpor společnosti a marxistická hlediska přijali za svá jen nemnozí. Komunistické pohřební obřady tak byly – podobně jako postup tohoto režimu proti etablovaným církvím ve svém celku – úspěšné především v tom, co likvidovaly, zatímco vybudovat cosi nového se jim podařilo mnohem méně často. Důvodem ostatně byl i praktický oportunismus komunistických ideologů: nebyly-li určité představy či jednání v explicitním rozporu s dobovou ideologií a konvenovaly-li současně jejím záměrům, byly využívány nehledě na svůj odlišný původ a charakter, což jsme viděli na příkladu krematorií, jež byla budována jako „výkladní skříň socializmu“ – za tichého použití „nesocialistických“ estetických výrazových prostředků. Totéž platilo i v případě později přijaté estetiky pohřebních obřadů, jež byla v příkrém rozporu s raně komunistickou „asketickou funkčností“, avšak vyhovovala širším společenským zájmům a potřebám.

Teprve po dlouhém období ideologického chápání kremační problematiky, mnohem delším než kdekoli jinde, můžeme v současnosti konstatovat její pozvolnou „sekularizaci“. Organizované kremační hnutí ztratilo společenský a kulturní význam,

133 Srv. NEŠPOROVÁ, Olga – NEŠPOR, Zdeněk R.: Religion: An Unsolved Problem for the Modern Czech Nation. In: *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, roč. 45, č. 6 (2009), s. 1215–1237.

„Továrna na spalování mrtvol“: krematorium v Mělníku z roku 1985 podle návrhu architekta J. Kosíka (foto Zdeněk R. Nešpor)

podobně jako organizovaný ateismus, a nová krematoria začala být už na sklonku komunistického režimu – tím spíše pak po jeho pádu – budována z ekonomicko-sociálních, nikoli ideologických důvodů, což se v neposlední řadě projevuje jejich architektonickým ztvárněním. Také podíl kremací v české společnosti nevykazuje s výjimkou nevelkého výkyvu bezprostředně před a po pádu „prokremačního“ (a protináboženského) komunistického režimu významné změny – stále stoupá. Pohřby žehem se staly jakýmsi sociálním standardem, jemuž se vyhýbají především někteří církevníci, ovšem – s výjimkou pravoslavných a některých dalších máločetných náboženských skupin – dnes už nikoli kvůli oficiální dogmatice příslušných konfesí. Větší ideologickou závažnost si naproti tomu uchovály otázky spojené s volbou konkrétního pohřebního obřadu, a to patrně i u části lidí, kteří tvrdí, že je jim lhostejná.¹³⁴

Odcírkevňení většiny české společnosti, které je subjektivně vnímáno jako „ateismus“, brání opětovnému rozšíření církevních pohřebních obřadů, zatímco odpor k marxistické ideologii zase omezuje obřady sekulární, které namnoze nedokázaly vystoupit z jejího stínu a zaběhaných praktik. Poněvadž však nevznikly, nebo se přinejmenším nerozšířily žádné alternativní formy pohřebních obřadů, relativně velká a vzrůstající část společnosti raději volí absenci jakéhokoli veřejného obřadu. Dochází-li k tomu ve prospěch „neoficiálních“, privatizovaných forem rozloučení

¹³⁴ Viz Tabulka 8.

se zesnulým, odráží to pozdně moderní vývoj společnosti a jejího vztahu ke smrti, srovnatelný s dalšími západními zeměmi. Tak tomu nicméně ve většině případů není. V české společnosti je zjevně častější, že se nekoná žádný společenský obřad rozloučení, ať už veřejně přístupný nebo vyhrazený pro užší (příbuzenský) okruh. Přehlížení tohoto přechodového rituálu však zjevně není řešením, je to jen další ukázka toho, jak Češi svůj „útěk od náboženství“ nezvládli. Svědčí o tom také skutečnost, že vlastně šlo o „neúplný útěk“: místo pohřebního kázání nastoupil sekulární proslov, místo varhan reprodukována hudba a místo pohřbu v rakvi do rodinné hrobky uloženi urny tamtéž – to vše v lepším případě, kdy pozůstalí o nějaký pohřeb ještě vůbec stojí.